

szombat

2003. április

A Magyar Zsidó
Kulturális Egyesület
folyóirata.
Megjelenik évente tízszer.

Szerkesztőbizottság:

Dési János
Itamár János-Keszt
Kovács András
Seres László
Székely Gábor
Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor
(főszerkesztő)
Gadó János, Novák Attila

A megjelenést támogatja:

Nemzeti Kulturális
Alapprogram,

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Ronald S. Lauder Alapítvány

A héber és jiddis szavak
átírása a szerzők felfogását
tükrözi.

Terjeszti a HÍRKER Rt.,
NH Rt., a Kiadói Lapterjesztő
Kereskedelmi Kft
és a Sziget Rehabilitációs
Kisszövetkezet
Izraeli képviselő:
Pirsum Chen
43 King George St.
Jerusalem
Tel.: 972-2-6222121

A kéziratok szerkesztése
lezárt: 2003. március 14-én.
Szerkesztőség
és kiadóhivatal:
1065 Budapest, Révay u. 16.
Bálint Zsidó Közösségi Ház,
234-es és 235-ös szoba.
Telefon: 311-9214/136, 137
Telefon/fax: (36-1) 311-6665
Szerkesztőségi órák
és hirdetésfelvétel:
csütörtökönként 16–17 óráig.

Lapunk e-mail címe:
szombat@elender.hu
Címünk az interneten:
http://www.c3.hu/~szombat

Előfizethető a kiadó-
hivatalban, illetve
postautalványon az OTP
11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán.
Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Nyomdai előállítás:
Szikra Lapnyomda Rt.
Felelős vezető:
Sivó Imre vezérigazgató
Internet:
www.szikralapnyomda.hu
E-mail: szikra.kervigh@szikra
lapnyomda.hu

T A R T A L O M

HAZAI DOLGAINK

2 Peresztegi Ágnes: Történelmi
bizottságok és a megbékélés –
avagy amit a magyar zsidóknak
még meg kell tanulniuk

8 Gadó János: Holocaust Múzeum
– Mikor nyit, miről szól?

HAGYOMÁNY

14 Elie Wiesel: Pészach

SZELLEM

16 Megillát HáSoá – A Vészkorszak
könyve

TÖRTÉNELEM

20 Gretchen Schafft:
A kollektív tagadás és a háború
emlékezete

KULTÚRA

26 Konrád György: Nyomok,
nemcsak füst és hamu

28 Sohasem járhatunk egészen jól
– Konrád Györggyel beszélget
Várnai Pál

32 A sorsvetés szobrai – Böröcz
András kiállítása a Zsidó
Múzeumban (Pataki Gábor)

Summary

„The deportation of Hungarian Jews started in April of 1944, this is why our April issue is dedicated to the memory of the Holocaust.

Ágnes Peresztegi sums up what has been done so far for the compensation of Hungarian Jews. Her lecture, titled „*Historical Commissions of Inquiry – Confronting History*” was delivered at a conference in Jerusalem in the Yad Vashem Institute. In the introduction she writes: „*I will attempt to give a short summary of the historical and political background of Hungary’s participation in the Holocaust and the refusal of the Hungarian government to face its past, and I will also talk about the historical and political preconditions of the Hungarian Jewish community’s failure to pressure the Hungarian Government to establish a historical commission.*”

János Gadó’s investigative article examines matters relating to the future Holocaust Museum in Budapest. Back in 1990 the year of political transformation, a group of Holocaust survivors set up a private foundation for this purpose. „*That was 13 years ago, and April 2005 is said to be the earliest possible date for the exhibition to open. Constructions started 6 months ago, but the exhibition’s scenario is not written yet. Apparently it will have taken 15 years (at least) for representatives of Holocaust survivors, for the leaders of the Hungarian Jewish community and those of Hungary’s political life, for historians and scientists in related fields to overcome all obstacles in setting up this museum.*”

Szombat is the first to publish the Hungarian translation of *Megillat HaShoah*, a Scroll of the Holocaust, to be read on Yom HaShoah. The *Megilla*, written in Hebrew by Prof. **Avigdor Shinan** was read for the first time at the

Schechter Institute of Jewish Studies in Jerusalem and a number of Jerusalem synagogues on Yom HaShoah 5762 (2002). It will be published in a booklet together with the English translation by Yom HaShoah 5763 (2003).

György Konrád, one of the best known Hungarian-Jewish writers, former president of PEN Club, president of the Academy of Arts of Berlin-Brandenburg, is 70 years old. At the age of eleven he escaped deportation in the last minute. „*Jews were loyal to the country’s leaders of the time and to the nation state, but they perhaps would not have been as meek had they known what was going to happen. Maybe more people would have tried to escape. There were all sorts of opportunities for this, or at least for helping the young get away... Escaping is a type of resistance. It means taking our lives out of the hands of those who want to kill us. It is a virtuous deed to help escape, to rescue one’s offspring. It is virtuous, more virtuous than obedience.*” We publish an interview with and an essay by the writer in the section celebrating Mr Konrad on his birthday.

In „*Collective Negation and the Memory of the War*” **Gretchen Schafft** German author studies how different groups of people try to forget those periods of their history which only evoke shame instead of pride. The author examines a series of public memorials – mainly in Germany – to see how much they clarify or confuse the historical knowledge of the observers.

„*Passover Haggadah*” by **Elie Wiesel** evokes the memory of the Holocaust and of Pesach.

An exhibition of wooden sculptures of Purim by **András Böröcz** is open at the Jewish Museum in Budapest. We report on the exhibition and publish photos of the artist’s sculptures related on Purim and the Holocaust.

PERESZTEGI ÁGNES

Történelmi bizottságok és a megbékélés

– *avagy amit a magyar zsidóknak még meg kell tanulniuk*

Az alábbiakban egy előadás szövegét közöljük, amely a „Szembenézés a történelemmel. Történelmi kutatóbizottságok” című konferencián hangzott el 2002. december 31-én a jeruzsálemi Jad Vasem Intézetben.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Jelen konferencia témája azoknak a történelmi bizottságoknak a szerepe, amelyeket különböző kormányok hívtak életre azért, hogy tisztázzák az országuk II. világháborúban játszott szerepét. Habár a kormány nem állított fel történelmi bizottságot Magyarországon, ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna viták történelmi kutatások eredményeiről, vagy ne készültek volna olyan tanulmányok, amelyek az elkobzott magántulajdon ügyével, jogtalanul eltulajdonított vagyonnal, menekültekkel, háborús bűnösökkel vagy más szempontból ne foglalkoztak volna a holokauszttal.

Az itt jelen lévő résztvevők többsége történész, vagy történelmi bizottságok képviselője. Azonban én jogásként kísértem figyelemmel az elmúlt 12 évben a magyar és a nemzetközi jogalkotást, amely a történelmi bizottságok által feltárt igazságtalanságokat hivatott orvosolni. Mi, jogászok, úgy gondoljuk, hogy e probléma jogi megoldása az igazságtalanul elvett javak visszaadása, bár az az is tisztában vagyunk, hogy a kárpótlás önmagában nem elég a múltban történt igazságtalanságok orvoslásához. Miután az emberi jogokat megsértették, e sérelem orvoslásának négy lehetsé-

ges módja van: 1. kárpótlás, 2. kártérítés, 3. büntetés, és 4. megbékélés.¹

A megbékélést (amit néhány szerző megbocsátásnak hív²) gyakran emlegetik az utóbbi időben, mégis kevés figyelmet szentelnek neki. Pedig ez a megoldás kulcsa! Nagyon sok áldozatnak okoz problémát, hogy elfogadja azt a kárpótlást, amit a bűnösök vagy jogutódai hajlandóak adni. Úgy érzik, meg kell bocsátaniuk anélkül, hogy a tettesek komolyan végiggondolnák saját bűnüket. Félelmük indokolt, főleg, ha a kárpótlás nem esik egybe a megbékélési folyamattal – csak

A történelmi bizottságok munkája nélkül a kárpótlás nem lehet eredményes és nincs lehetőség a megbékélésre; a múlt igazságainak feltárása nélkül nem várhatunk kiegyensúlyozott zsidó–magyar együttélést a jövőben sem.

hogy nincs megbékélés a bűnösök teteteinek felfedése nélkül. A kárpótlás az „igazság keresése” nélkül majdhogynem értelmét veszíti. A történelmi bizottságok munkája ezt a szerepet hivatott betölteni: lehetőséget ad a kormányoknak arra, hogy 1. beismerjék elődeik tetteit, és bevallják az igazat; 2. kihirdessék elkövetettségüket amellest, hogy országukat jogi és erkölcsi alapon vezetik a jövőben; 3. kárpótoljanak a múltban elkövetett bűnökért, 4. elősegítsék a megbékélés folyamatát. A kutatási eredmények nyilvánosságra hozatalával a történelmi bizottságok hozzájárulnak a jövő generációinak neveléséhez és az áldozatok emlékének megőrzéséhez.

A holokausztáldozatok vagyona után kutató történelmi bizottságok megalakulása a különböző országok és az áldozatok közötti tárgyalások és a köztük folyó perek eredménye. Elég meglepő, hogy Magyarországnak – ahol Európa egyik leggazdagabb és legnagyobb zsidó közössége élt a holokauszt előtt; amely aktív részt vett zsidó állampolgárainak megsemmisítésében; és ahol ma kb. 150–200³ ezerre tehető azoknak a zsidóknak a száma, akik, ha 1944-ben éltek volna, faji és vallási alapon üldöztetésnek lettek volna kitéve – nincs ilyen jellegű bizottsága. Ez azért is érthetetlen, mert 1990 óta a kárpótlási törvények egész rendszere lépett életbe Magyarországon, ráadásul a zsidó közösség mind a közösségi, mind az örökös nélkül maradt tulajdonok visszaszolgáltatásáról megállapodott a magyar kormánnyal.

Az alábbiakban megpróbálok egy rövid összefoglalót adni Magyarország részvételéről a holokausztban, ennek történelmi és politikai háttéréről,

valamint arról, miként utasították el a múlttal való szembenézést a magyar kormányok. Beszélni fogok a zsidó közösség kudarcának történelmi és politikai előfeltételeiről, amelynek során nem sikerült a magyar kormányt rávennie arra, hogy egy történelmi bizottságot létrehozson. Szó lesz egyes intézetek és történészek elszigetelt munkájáról, amelyek betöltötték azt az információhiányt, amit a történelmi bizottságok publikált kutatási munkáinak kellett volna betölteniük. Miközben magyarországi tapasztalataimat osztom meg Önökkel, csak egy tanulságot emelnék ki: a történelmi bizottságok munkája nélkül a kárpótlás nem lehet eredmé-

nyes és nincs lehetőség a megbékélésre; a múlt igazságainak feltárása nélkül nem várhatunk kiegyensúlyozott zsidó-magyar együttélést a jövőben sem.

I. Előzmények

1. Magyarország részvétele a holokausztban

Habár a magyar zsidókat deportálták utolsóként Auschwitzba, Magyarországon már az 1920-as évek elején törvénybe iktatták a *numerus clausus*-t. Az úgynevezett „zsidótörvények” célja a zsidóknak a közéletből való eltávolítása volt. 1920 és 1944 között a zsidók számát először a felsőoktatásban korlátozták, majd közéleti és gazdasági szerepüket csökkentették. Ezen intézkedések sokak megélhetését tették lehetetlenné. Később pedig tulajdonuktól, szabadságuktól, végül életüktől fosztották meg őket.

Magyarország Németország szövetségese volt a II. világháború alatt. Ismert az a tény is, hogy Magyarország 1944. október 15-e, a nyilas hatalomátvétel után náci fennhatóság alatt állt. Magyarország felelősége azonban vita tárgya az 1944. március 19. és az októberi nyilaspuccs közötti időszakban elkövetett bűnök miatt. Ez volt az az időszak, a **Sztójay**-kormány ideje alatt, amikor a zsidóknak sárga csillagot kellett viselniük, értekeik letétbe helyezése kényszerítettek, majd gettókba zárták, s később deportálták őket. Bár a **Szálasi**-puccs előtt (1944. október 15.) Németország már megszállta Magyarországot, a Sztójay-kormányt a magyar kormányzó, **Horthy Miklós** nevezte ki. Ezért a szövetséges hatalmak nem ismerték el a Sztójay-kormányt náci bábkormányának, s ezért Magyarországot felelősnek tartották az 1944 márciusa és októbere között elkövetett háborús bűnökért.⁴

2. Jóvátétel a holokauszt után

Habár az első törvények, amelyek a zsidók ellen elkövetett igazságtalanságokat hivatottak megszüntetni, már 1945-ben életbe léptek – e törvények intézkedtek azon zsidók kárpótlásáról,

akiknek a vagyonát a II. világháború alatt vették el –, a törvényben megfogalmazottakból ritkán valósult meg bármi is. A magyar kormány nemcsak hátráltatta az elkobzott zsidó javak visszaadását, hanem még többet vett el állampolgáraitól. Nem sokkal a háború befejezése után, a kommunista hatalomátvétel előtt, az aranyat, ékszeret és keményvalutát át kellett adni a kormánynak; a földeket, a nehézipart és a bankokat államosították – igaz, ezek a rendelkezések nem csak a zsidóságot sújtották. A kommunista diktatúra idején, 1949 után, a legtöbb személyes ér-

Habár a kommunista diktatúra vétkeivel szembeni történelmi igazságtétel iránti kollektív igény segíteni tudott volna abban, hogy hasonló kutatás tárgya legyen a holokauszt, ennek hiányában azonban nem alakulhatott ki társadalmi vita a vészorkorszakról Magyarországon.

téktárgy mellett, a zsidóság vagyonának nagy részét elvették. Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap⁵ rövid fennállása után az örökös nélkül maradt zsidó tulajdonok felett a magyar állam rendelkezett.

3. A kommunista hatalom átírta Magyarország holokausztban játszott szerepét

A kommunista diktatúra alatt Magyarország sikeresen hártotta át a felelőséget saját állampolgáraival való bánásmódja miatt Németországra, a Vörös Hadsereget pedig az emberiség megmentőjének kiáltotta ki. Az elveszett vagyon felett nem volt illő szomorkodni. A külföldről érkező kártalanítások és kártérítések pedig vagy elkerülték a Magyarországon maradt zsidókat, vagy zömmel a magyar állam kasszájában kötöttek ki.

4. A felelősségre vonhatóság hiánya, és törekvés a büntető igazságszolgáltatás korlátozására 1990 után

A kommunizmus bukása után először az egykori politikai üldözöttek kö-

veteltek igazságot, ám Magyarországon az átmenet, amely a totalitárius **Rákosi**-rezsimből az úgynevezett kádári „gulyáskommunizmuson” át egészen a vasfüggöny összeomlásáig vezetett, lassú volt. Magyarországnak nem volt **Ceausescu**-ja, akit ki lehetett végezni, és az 1980-as⁶ évek titkosszolgálatát sem lehet egy lapon említeni a kelet-német Stasival. A legszörnyűbb kommunista atrocitások a történelmi múlt részét képezték, és a magyarok nem érezték szükségét a gyors és széles körű felelősségre vonásnak. Ha nincs kollektív akarat, amely megbüntetné a kommunista tettek elkövetőit, a felelősségre vonhatóság sem kerül olyan süllyel a köztudatba.

Habár a kommunista diktatúra vétkeivel szembeni történelmi igazságtétel iránti kollektív igény segíteni tudott volna abban, hogy hasonló kutatás tárgya legyen a holokauszt, ennek hiányában azonban nem alakulhatott ki társadalmi vita a vészorkorszakról Magyarországon. Mivel általában visszafogott volt az „igazságkeresés” a kommunizmus időszakát illetően, ezért ez önmagában nem tudott elindítani egy hasonló társadalmi diskurzust a nácizmus bűneiről. (Szem előtt tartva természetesen, hogy a holokausztot Magyarországon, csakúgy, mint más, korábban kommunista országban, nem lehet összehasonlítni a kommunizmus éveivel.)

Az 1990-es évek átmeneti időszakának egyik legfontosabb állomása a magántulajdon szabályozása volt. Az államosítás kárainak helyrehozását a reprivatizáció keresztül képzelték el, és a legtöbb politikai párt⁷ egyetértett abban, hogy valamilyen kárpótlásban kell részesíteni a kommunizmus áldozatait. De azt egyikük sem gondolta, hogy az első kárpótlási törvény Pandora szelencéje, s hogy a kárpótlási törvény, az Alkotmánybíróság sorozatos döntéseinek eredményeként, a módosítások és a további kárpótlási jogszabályokon keresztül önálló életre kel. A kárpótlási törvényt 1990-ben nem megfelelően készítették elő. Egyértelműen diszkriminatív volta miatt mind a miniszterelnök, mind a köztársasági elnök elutasította. Az Alkotmánybíróság⁸ úgy döntött, hogy az a feltétel, amely a kárpótlási igények kezdetét önkényesen 1949. június 8-tól szabta meg, alkotmányellenes. A kárpótlási törvény első módosításakor ezt az időintervallumot 1939. május 1-jéig visszamenőlegesen kiterjesztették. Ez

már fedte a holokauszt időszakában törvénytelenül elvett tulajdonok nagy részét.

5. Elszalasztott lehetőségek egy történelmi bizottság létrehozására

Az első kárpótlási törvénnyel egy időben, amely részleges kárpótlást ajánlott az elveszett javakért, a magyar kormány törvénybe iktatta az egyházi javak részleges visszaadását is. A következő évben, 1992-ben alapították meg a *Nemzetközi Zsidó Kárpótlási Szervezetet* (WJRO). Feladata az volt, hogy – többek között olyan országokban is, mint Magyarország – segítse a nemzetközi zsidó szervezeteket azon törekvésükben, hogy visszaszerezzék az egyéni, közösségi és az örökös nélküli, ún. uratlan zsidó vagytonokat.

Magyarországon egy történelmi bizottság felállítására az 1990-es években volt a legtöbb esély, amikor a *Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége* (Mazsihisz) a WJRO-val közösen tárgyalásokat folytatott a magyar kormánnyal, az örökös nélkül maradt tulajdonok ügyében. A zsidó szervezetek egy közös bizottság felállítására tettek javaslatot. Ebben mind a kormányoldal, mind a hitközség képviseltette volna magát. A javaslat azonban a kormánynál nem aratott sikert, és sem a helyi, sem a nemzetközi zsidó szervezetek nem szorgalmazták a bizottság felállítását soha többet!

Magyarország Németország szövetségese volt a II. világháború alatt. A magyar kormány mindent megtett, hogy távol tartsa a németektől a magyar zsidóktól elkobzott javakat, és azokat magának tartsa meg. A háború után az ország vezetésének nem állt szándékában, hogy teljességében visszaadja ezeket a javakat. Megtartotta és rejtgette az ellopott vagyontárgyakat, illetve az ezek eladásából származó bevételt közel hatvan éven át lefőlözte. 1990 óta nem volt olyan kormány, amely vette volna a fáradságot, hogy tisztázza Magyarország szerepét a magyar zsidók gazdasági ellehetlenítésében és általában a holokausztban.

E konferencián külön szekció foglalkozik azzal, milyen szerepet játszott a sajtó a zsidó áldozatok elkobzott javainak visszaszerzésében, valamint azzal,

miként segített a média abban, hogy az európai zsidók kifosztásának tényével a közvélemény szembenézzen. Sajnos, sem a magyar zsidók, sem a nemzetközi zsidó szervezetek nem használták arra a médiát, hogy kiderítsék az igazságot Magyarország holokausztban játszott szerepéről, illetve hogy a médián keresztül nyomást gyakoroljanak a kárpótlás ügyében. Ahelyett, hogy hangot adtak volna követeléseiknek, mind a magyar zsidók, mind a nemzetközi zsidó szervezetek dicsérték a magyar fél azon erőfeszítéseit, hogy kárpótlást ajánl a holokausztban elvett javakért. 1998-ban az Egyesült Államok még üdvözölte a magyarországi kárpótlási törvényhozást. 2000-ben fejezte ki először a *Zsidó Világkongresszus* (WJC) nemtetszését a magyarországi kárpótlási ügyek kezelése miatt.⁹ Az igazság-

1990 óta nem volt olyan kormány, amely vette volna a fáradságot, hogy tisztázza Magyarország szerepét a magyar zsidók gazdasági ellehetlenítésében és általában a holokausztban.

hoz az is hozzátartozik, hogy a kritika sokkal inkább a jobboldali kormánynak, mintsem a kárpótlás ügyének szólt. A Fidesz 2002-es választási veresége után a WJC újratekerte a tárgyalásokat a magyar kormánnyal az antiszemitizmus elleni harcról, s a továbbiakban a WJC nem kritizálta az országot a kárpótlás nemzetközi normáinak semmibevétele miatt.

A magyar kormány ugyanakkor hatékonyan használja a médiát azon kép elosztására, hogy a zsidókat, a kárpótlási folyamat során, nem egyenrangú félként kezelik. A kormány képviselői hamis információkat közölnek a magyar és a külföldi médiában, s a média is közreműködik a hamis kép fenntartásában. Vajon miért utasította vissza a helyreigazítást Magyarország legolvasottabb napilapja, a *Népszabadság*, amikor a magyar delegáció vezetőjét idézte a Vilniusi Fórumról, hogy Magyarország betartja a nemzetközi normákat az elkobzott műkincsek visszaadásának ügyével kapcsolatban, holott

a fórumon Magyarországot egyedülként emelték ki mint olyan országot, amely nem tartja be a kárpótlás nemzetközi normáit? Vagy: az amerikai elnöki tanácsadó bizottság miért vette fel publikált tanulmányában szereplő listájára a nem létező magyar történelmi bizottságot¹⁰ mint az egyik olyan nemzeti bizottságot, amely a holokauszt idején elrabolt vagyont kutatja?

Megközelítőleg 80 és 150 ezer közé tehető a zsidók száma Magyarországon.¹¹ A kommunizmus alatt képviselőik mesterséges volt. 1990 óta néhány ember hiába próbál egy olyan szervezet létrehozni, amely a magyar zsidóságot képviselné, vagy legalábbis egy olyan emyőszervezet felállítását célozná meg, amely magába foglalná a számos újonnan alakított miniszervezetet. Egy ilyen szervezet hiányában a Mazsihisz formál jogot ezen feladat ellátására. Vetélytárs hiányában a Mazsihisz képviseli a magyar zsidóságot országos és nemzetközi szinten. Nagyvonalú becslések szerint a Mazsihisznek 6000 tagja van. Ez a szám önmagában nem okozna problémát, ha a Mazsihisznek lenne egy széles zsidó érdekeket reprezentáló programja. Ám mivel nincs, azok a zsidók, akik nem tagjai egyetlen vallásos szervezetnek sem, nincsenek képviselve, és a kormánynak sincs valójában komoly tárgyalópartnere. A nemzetközi zsidó szervezeteknek pedig nincs olyan helyi partnerük, akire számíthatnának akár belföldön, akár külföldön. Bár azt sem szabad elfelejteni, hogy a nemzetközi zsidó szervezeteknek sincs megfelelő elképzelésük a magyar zsidó közösség jövőjével kapcsolatban.

A zsidóknak maguknak kell magyarázatot találni arra, miért maradtak Magyarországon. Abban az országban, amely segített szüleik és nagyszüleik megsemmisítésében, ahol még 1945 után is lehettek pogromok. Nincsen általános érvényű magyarázat, mindenki személy szerint döntötte/dönti el, hogy hol él, miért marad egy olyan országban, ahol a holokauszt megtörténhetett, vagy miért választja az emigráns szintén nem könnyű életét. A zsidóknak is van mit feldolgozni a holokausztal és az azóta eltelt 60 évvel kapcsolatban. A nem zsidó magyaroknak azonban meg kell tudniuk, hogy mi is történt a holokauszt alatt Magyarországon. Lobbyizhatunk a kormánynál, hogy a gyűlöletbeszéd ellen szigorúbb törvényeket léptessen életbe, az antiszemitizmus el-

len azonban nem lehet pusztán jogi eszközökkel harcolni. A történelmi bizottság munkája nélkül igen valószínű, hogy Magyarországon nem lehet a zsidóság jelenére és jövőjére vonatkozó fontos ügyekben sikeresen döntést hozni. Ha nem harcolunk egy történelmi bizottság felállításáért, a magyar zsidókat múltjuktól fosztjuk meg, a jelenlegi kárpótlási rendszer hiányos marad, és nem segítjük elő a zsidók és nem zsidók közötti megbékélést.

II. Kutatások

A legtöbb európai államban történelmi bizottságok folytattak átfogó kutatásokat az adott ország holokauszt alatti szerepéről. Magyarországon hasonló tárgykörben rész kutatásokat egyrészt a kárpótlási törvények kapcsán az állami szervek, másrészt, a nemzetközi és helyi kárpótlási tárgyalásokra készülve, a zsidó szervezetek végeztek.

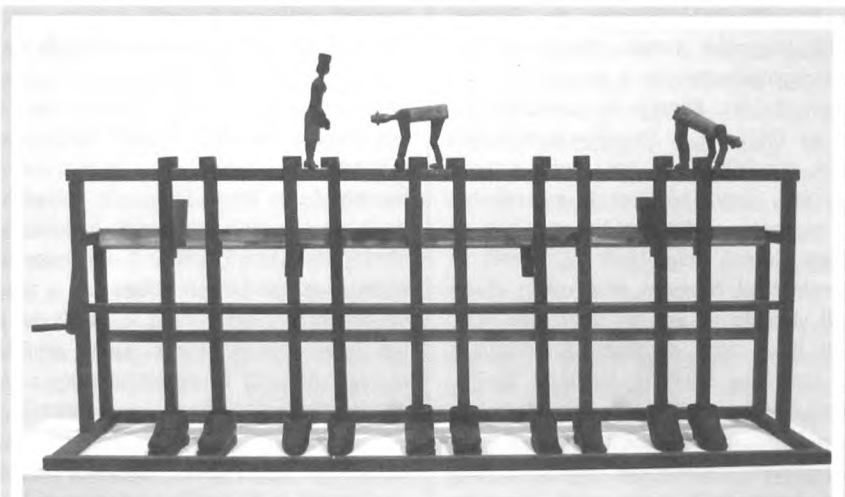
A magyar kormányhoz kapcsolódó kutatások

1. Az Igazságügyi Minisztérium figyelembe vett bizonyos történelmi információkat, amikor a különböző kárpótlási törvényeket megfogalmazta

Nincs hozzáférhető információ a kutatásról.

2. Az Alkotmánybíróság felkérte a Magyar Nemzeti Bankot, hogy vizsgálja meg a háborúban náluk tartott arany és egyéb tárgyak sorsát¹²

A kérelmezők felkérték az Alkotmánybíróságot, hogy döntse el, alkotmányos-e az, hogy a kárpótlási törvények csak részbeni kártérítést adnak az 1944-ben kötelezően letétbe helyezett arany- és más értéktárgyakért ahelyett, hogy a még létező betéteket visszaadnák, vagy az 1947-es párizsi békeszerződés értelmében kapnának érte kárpótlást. Az Alkotmánybíróság megvizsgálta a dokumentumokat és elfogadott más bizonyítékokat annak érdekében, hogy tisztázza, mi történt azokkal a magyar zsidóktól elvett vagyontárgyakkal, amelyeket külföldre vittek, de utána visszakérültek Magyarországra.

Böröcz András faszobrai:

Cipőpárok, 2001, diófa

A bábjátékos, 2000 mahagóni
A bábos két ping-pong játékost tart kezében egy pódiumon állva, amely egy órához vagy vízimalomhoz hasonló szerkezetet foglal magában. A bábjátékos egyszerre mesemondója és ceremónia mestere az ünnepnek. A szobor mérete ugyanakkor azt sugallja, hogy ő maga is csak egy báb.

Fotó: Böröcz László

„Az Alkotmánybíróság az ügyben több tárgyalást tartott. Meghallgatta a pénzügyminisztert és a Magyar Nemzeti Bank elnökét. Beszerezte, tanulmányozta és értékelte a Pénzügyminisztérium által rendelkezésre bocsátott egykorú iratokat, jegyzőkönyveket, jegyzékeket (4 csomag), a Párizsból hazaszállított értékek kísérő jegyzékeit (4 kötet), a Pénzügyintézeti Központ által eddig elvégzett vizsgálatok anyagát, a Magyar Nemzeti Bank által megküldött okiratokat, az Országos Levéltár Jelenkori Gyűjteményéből rendelkezésre bocsátott egykorú gazdasági, politikai döntések jegyzőkönyveit, határozatait, egyéb, az ügghöz kapcsolódó okmányokat. Ugyanígy feldolgozta az indítványozók és szakértők által feltárt bizonyítékokat, szakértői kutatások eredményét, levelezéseket is. Felhasznált továbbá a témával összefüggő néhány publikációt is.”¹³

Az Alkotmánybíróság úgy találta, hogy az egy arany gyűrűért adandó csekély 300 Ft értékű kárpótlási jegy, vagy az egy gyémántgyűrűnek megfelelő 20 000 Ft-os juttatás az 1947-es párizsi békeszerződés értelmében alkotmányos. Azt is hozzátette, hogy nincs olyan alkotmányos indok, amely a letétekért a teljes kárpótlást megalapozná, s aggályos lenne, ha az általánostól eltérő elvek alapján kárpótolnák a letéteseket. Ezért a holokauszt idején elvett vagyont nem kell máshogy kezelni, mint azt, amelyet a kommunizmus alatt vettek el. Amíg az Alkotmánybíróság megindokolta, hogy miért nem kell különválasztani a holokauszt idején elvett tulajdonokat a kommunizmus alatt államosított tulajdontól, van egy tulajdontípus, amely kivételként erősíti a szabályt. A műkincs az egyetlen tulajdoni forma, amelyet sosem államosítottak a kommunizmus éveitől.

3. Az ún. restitúciós kutatócsoport – amely a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma alá tartozott – dokumentumokat gyűjtött arról, hogy mi lett a sorsa a holokauszt idején elrabolt műkincseknek

1991-ben Magyarország és a Szovjetunió aláírt egy együttműködési szerződést,¹⁴ melyben „(A) felek kötelezettséget vállalnak arra, hogy óvják és ápolják a másik félnek a saját területükön található kulturális értékeit és történelmi emlékeit. Elősegítik azon műalkotások vizsgáztatását, amelyek a másik fél

nemzeti tulajdonát képezik. A felek saját törvényeikkel összhangban elősegítik az archívumokban, könyvtárakban és más hasonló intézményekben őrzött anyagokhoz való hozzáférést.”¹⁵ Majd 1992-ben született egy egyezmény „a Magyar Köztársaság és az Orosz Föderáció kulturális javak visszaszámaztatásával foglalkozó állami bizottságai között, a II. világháború során és az azt követő időszakban a másik ország területére került kulturális értékek visszaszolgáltatásáról szóló együttműködésről”. Ez az együttműködés volt az alapja annak, hogy a magyar kormány létrehozta a kulturális javak visszaszolgáltatásának bizottságát,¹⁶ valamint hogy az Oktatási és Kulturális Minisztérium felállította a restitúciós bizottságot, amely viszont a restitúciós kutatócsoportot alapította meg. Bár a restitúciós kutatócsoportnak eredetileg a holokauszt alatt külföldre hurcolt műtárgyak, illetve a Szovjetunióból Magyarországra hozott műkincsek felkutatása volt a feladata, lehetetlen volt szétválasztani ezt a munkát azon műkincsek dokumentálásától, amelyek a holokauszt alatt kikerültek a tulajdonosok kezéből, de jelenleg magyarországi múzeumokban találhatóak.

Amikor az igénylők rájöttek arra, hogy a kárpótlási jogszabályok a legtöbb ellopott műtárgyra nem terjednek ki, azokhoz a múzeumokhoz fordultak, ahol ezeket a műkincseket őrték. A múzeumok ekkor a restitúciós kutatócsoporthoz fordultak, hogy kutassák fel a visszaigényelt műkincsekre vonatkozó dokumentációt. Így a kutatócsoport munkája végül a holokauszt alatt elrabolt összes műkincsre kiterjedt.

A restitúciós kutatócsoport kutatásai nagy részét már befejezte, s az elmúlt években a minisztérium arra kérte a múzeumokat, vizsgálják át gyűjteményeiket, és készítsenek listát a náluk található kérdéses eredetű, valószínűleg a holokauszt alatt elrabolt műkincsekről. Ámde sem a kutatócsoport lényegében befejezett kutatásának, sem a múzeumok vizsgálódásainak eredményeit nem hozták nyilvánosságra.

Mivel a kutatás lényegében befejeződött, a holokausztáldozatok tévesen azt hitték, hogy elvett tulajdonaik visszakérülnek hozzájuk. Ehelyett azonban a magyar kormány – fittyet hányva az 1998-ban aláírt, a holokauszt ideje alatt elrabolt tulajdonokról szóló washingtoni alapelveknek – tovább harcol a kérelmezőkkel a bíróságon. Jelenleg több ilyen per van folyamatban Magyarországon. Az

egyik legismertebb ezek közül a híres **Herzog**-gyűjtemény visszaadásáért indított per. Az első fokon meghozott ítélet a felperesnek kedvezett, s fellebbezési szinten a felperes szintén minden lényeges jogi vitát megnyert a kormányval szemben. Bár a Legfelsőbb Bíróság egy jogtechnikai lépéssel visszautalta az ügyet az elsőfokú bírósághoz, hogy az további vizsgálatokat folytasson a festmények tulajdonosaival kapcsolatban, minden lehetséges igénylő az eredeti tulajdonosok győzelmének tekintti az ítéletet.

A zsidó szervezetekhez kapcsolódó kutatások

4. A Mazsihisz kutatása a közösségi vagyonról

1990-ben a magyar kormány visszaadta a jogot az egyházi intézményeknek, hogy a társadalom számára hasznos feladatokat lássanak el: tanítás, szociális ellátás, sport, egészségügy, gyermek- és ifjúságvédelem; ám az egyházi szervezetek nem rendelkeztek megfelelő anyagi eszközökkel, amivel támogatni tudták volna ezeket a tevékenységeket. Erre figyelemmel, a kormány részbeni kárpótlást ajánlott az egyházaknak az államosított tulajdonokért.¹⁷ Még mielőtt az egyházi kárpótlási törvény hatályba lépett volna, a kormány értesítette az egyházakat (1990 januárjában), hogy készítsenek listát visszaigényelt tulajdonaikról. A Mazsihisznek nemcsak azt kellett felkutatnia, hogy milyen tulajdonaik voltak az államosítás előtt, hanem azt is, hogy a közösség miket adott el az elmúlt 40 év folyamán. A meghosszabbított határidővel végül 1998. január 15-ig lehetett beadni listát a visszaigényelt tulajdonokról, s a kománynak a kérelmek elbírálását 2011-ig kell befejeznie.

A Mazsihisz gyorsan elkészítette az ingatlanlistát, de mint minden más egyházi szervezetnek, szembe kellett néznie azzal a keserű ténnyel, hogy jogelődje, a *Magyar Izraeliták Országos Képviselete* sok közösségi ingatlan piaci ár alatt eladott. Mivel tulajdonjogukat elidegenítették, az egyházi kárpótlási törvény alapján nem lehetett visszaigényelni azokat.

Végül, a törvény alapján, kevesebb mint 20 ingatlanra kért vissza a Mazsihisz természetben, ezekről az ingatlanokról még mindig folynak tárgyalások a kor-

mánnyal. A visszaigényelhető ingatlanok zömét azonban járadékra váltotta a Mazsihisz. 153 ingatlan után, amelyek becsült értéke 13,511 milliárd Ft volt 1998-ban, a Mazsihisz 2002-ben már 700 millió forint feletti járadékot kapott.¹⁸

5. A WJRO kutatása, Yehuda Don vezetésével

Amíg az elvett közösségi javakért adandó kárpótlás ügyét inkább üdvözölték, addig a kormány azt remélte, hogy az örökös nélkül maradt tulajdonok visszaadásának kérdését egy csapásra megoldja azzal, ha átutalja a már régóta nem funkcionáló *Országos Zsidó Helyreállítási Alap* vagyonát a Mazsihisznek. Ennek vagyona 1989-ben 670 000 forintot tett ki, és a kormány ezt az ügyet a maga részéről lezártak tekintette.¹⁹

Az 1990-es évek közepén azonban a WJRO és más magyar zsidó szervezetek komoly tárgyalásokat kezdtek a magyar kormánnyal a holokauszt idejéből származó, örökös nélküli vagyon sorsáról. Yehuda Don izraeli történészt bízták meg azzal, hogy készítsen tanulmányt a háború előtti magyar zsidó vagyronról. Ez képezte volna a tárgyalások alapját. Tanulmányát nem publikálták Magyarországon, de helyi lapokban megjelent néhány cikk a munkájával kapcsolatban. Yehuda Don akkor 2,1 milliárd USD-ra becsülte azt az örökös nélküli zsidó vagyont, amelynek a háború után vissza kellett volna kerülnie a zsidó közösséghez. Továbbá a közösségi és az örökös nélküli vagyon kutatásával kapcsolatban létezik egy olyan lista, amely 3000, vagy 1600 magyar zsidó közösségi ingatlant tartalmaz.²⁰ A listát a WJRO égisze alatt állították össze, és a Mazsihisszel együtt terjesztették elő a magyar kormánynak.

A Mazsihisznek az örökösök nélküli tulajdonokra vonatkozó követelése végül ötven- és hetvenmilliárdról szólt.²¹ E tárgyalások eredményeként jött létre a *Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány* (Mazsók) 1,3 milliárd forinttal, s ezen túlmenően a kormány életjáradékot ajánlott fel a holokauszt túlélőinek.²²

6. A Mazsók kutatása a holokauszt idején elrabolt magyar zsidó vagyronról

Miután megalakult, a Mazsóköt jelölte ki a WJRO a túlélőknek adandó Svájci

Humanitárius Alap elosztására Magyarországon. Később a Mazsók a Németországól kapott egyszerű összeget osztotta szét a túlélők között. E munkák eredményeként került a Mazsók olyan helyzetbe, hogy képviselni tudta a magyar zsidóságot a nemzetközi kárpótlási tárgyalásokon.²³ Ugyanakkor az amerikai elnöki tanácsadó bizottság segítséget kért a Mazsóktól az Aranyvonal kutatásával kapcsolatban. Azért, hogy segítsék az Aranyvonal ügyének feltárását és képviselni tudják a magyar zsidóságot külföldön, a Mazsók megbízott két történészt, **Kádár Gábort** és **Vági Zoltánt** a kutatásokkal. Amellett, hogy a híres Aranyvonal történetén dolgoztak, Kádár Gábor és Vági Zoltán az elrabolt magyar zsidó vagyon és a svájci bankok közötti kapcsolatot is kutatta, valamint az Ausztriában és Németországban elvesztett magyar zsidó tulajdonok után is „nyomoztak”. Nemrég jelent meg könyvük, *Aranyvonal* címmel.²⁴

Sem a Mazsihisz, sem pedig a WJRO nem örült egy olyan új szervezetnek, amely hatékonyan képviselte a magyar zsidóságot, attól függetlenül, hogy mindkét szervezet delegáltjai ott ültek a Mazsók kuratóriumában, és jól együtt tudtak volna dolgozni. Ehelyett megszüntették a nemzetközi képviselői tevékenységet, információ hiányában elsorvadt a tájékoztatói iroda, és véget vetettek minden történelmi kutatásnak. Kádár Gábornak és Vági Zoltánnak még legalább 3-6 hónapra lett volna szüksége ahhoz, hogy befejezzék a magyar zsidóság gazdasági megsemmisítéséről szóló átfogó munkájukat, ám egyetlen zsidó szervezet sem jelentkezett, hogy anyagilag támogassa a kutatást.

III. Zárszó

Számos történész írt a magyarországi holokausztról. Így pl. New Yorkban **Randolph L. Braham** professzor, Magyarországon **Karsai László** és **Szita Szabolcs**. A néhány év múlva Budapesten megnyíló *Magyar Holocaust Múzeum* kutatóközpontot is terveznek. Mindazonáltal a magyar kormánynak kell elindítania a múltfeldolgozást azáltal, hogy vizsgálóbizottságot hoz létre, és nyilvánosságra hozza az ország háborús cselekedeteit feltáró kutatás eredményeit.

Magyarország még mindig nem készt el, hogy a holokauszt idején elrabolt va-

gyon sorsával foglalkozó történelmi bizottságot állítson fel. A magyar zsidóknak azonban nem kellene arra vámiuk, hogy a kormány majd létrehoz egy történelmi bizottságot, vagy hogy olyan szervezetek, amelyeknek ők nem tagjai, képviselik érdekeiket. Ki kell lépniük saját ányékukból, és követelniük kell az őket megillető helyet a magyar társadalomban, és az Európai Unióban is. A nemzetközi zsidó szervezeteknek pedig rá kell jönniük, hogy nekik is érdekükben áll, hogy segítsék az európai zsidóság újjászületését, ahelyett, hogy tagadnák létezését. 2004-ben Magyarország az Európai Unió tagja lesz, és ez az év egyben a magyar holokauszt 60. évfordulója. E két esemény kapcsán talán lehetőség nyílik a társadalmi vitára, amely elérheti azt, hogy felálljon egy magyar állami történelmi bizottság.

Egy szerencsés alkalom is kínálkozik arra, hogy e folyamat elkezdődjön. Mind a zsidó, mind a nem zsidó magyarok legnagyobb döbbenetére a holokauszt-túlélő, irodalmi Nobel-díjas **Kertész Imre** vette a bátorságot, és nyíltan bírálta Magyarországot, amiért nem foglalkozik a múlttal. Úgy jellemezte az országot, mint azt a helyet, ahol „mind a mai napig uralkodik a hallgatás kartellje”. Mint mondta: reméli, hogy Nobel-díja vitát fog elindítani, amely végül rávezeti a magyarokat arra, hogy szembenézzenek a múltjukkal.²⁵

Lévai Éva fordítása

Jegyzetek

¹ Lásd: D. Peachey, *Restitution, Reconciliation, Retribution: Identifying the Forms of Justice People*, in: H. Messer, H.-U. Otto, eds., *Restorative Justice on Trial. Pitfalls and Potentials of Victim-Offender Mediation. International Research Perspectives* (Kluwer, 1992, Netherlands), 551-557. o.

² Jobban szeretem a megbékélés kifejezést használni; Elie Wiesel szavaival élve: Azok, akik meg tudnának bocsátani, nincsenek többé velünk.

³ Kovács András: *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon*. Egy szociológiai kutatás eredményei (Szombat, 2002), 24.o.

⁴ OMGUS Memorandum, 6. szám, Art.1. Lásd: Vásárhelyi I., *Kárpótlás a Nemzetközi Jogban* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964), 128. o.

⁵ 1946. évi XXV. sz. törvény az Országos Zsidó Helyreállítási Alapról.

⁶ A rossz hírű magyar politikai rendőrséget, az ÁVH-t még 1957-ben feloszlatták, és beolvastották a Belügyminisztériumba.

⁷ Kivéve a Fideszt, amely mindenféle kárpótlást ellenezett.

⁸ Az Alkotmánybíróság 28/1991. (VI. 3.) sz. határozata.

⁹ Lásd például az amerikai külügyminisztérium 2000. évi jelentését. Szerző: Stuart Eizenstat pénzügyminiszter-helyettes, az elnök és a külügyminiszter különmegbízottja holokausztügyekben. Restitution of Communal Property in Central European Countries: Bulgaria, The Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia, Slovenia.

¹⁰ *Plunder and Restitution: The U.S. and Holocaust Victims' Assets. Findings and Recommendations of the Presidential Advisory Commission on Holocaust Assets in the United States and Staff Report.* 2000. december, 53. o.

¹¹ Lásd fentebb: Kovács, 24. o.

¹² Az Alkotmánybíróság 16/1993. (III. 12.) sz. határozata.

¹³ Lásd fentebb: az Alkotmánybíróság 16/1993. sz. határozata.

¹⁴ 1997. évi XLII. sz. törvény a Magyar Köztársaság és az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság között Moszkvában, 1991. december 6-án aláírt, a baráti kapcsolatokról és együttműködésről szóló szerződés és a szerződés szerves részét képező 1992. január 29-i és 1992. február 5-i külügyminiszteri levélváltás kihirdetéséről.

¹⁵ Lásd fentebb: Együttműködési Szerződés, 14. paragrafus.

¹⁶ 1036/1993. (V. 19.) kormányhatározat.

¹⁷ Az egyházi kárpótlási törvény, 1991. évi XXXII. sz. törvény.

¹⁸ 1058/1999. (V. 28.) kormányhatározat. A járadék mértéke a 13,511 milliárd Ft 4,5%-a 1998 és 2000 között, 2001-től 5%, amely összeg évente emelkedik a forint átlagos leértékelésének arányában.

¹⁹ Dr. Gyurkó László, parlamenti felszólalás (1992. március 30.), megjelent: Országgyűlés (1992. március 30.), 16 249. o.

²⁰ 1998. november 1-jén megjelent WJRO-jelentés szerint 3000; az USA külügyminisztériumának leadott jelentés szerint 1600 (lásd fentebb: az amerikai külügyminisztérium jelentése), az eltérést valószínűleg a kb. 1400 temető beszámítása, illetve kihagyása okozza.

²¹ Dr. Szeszlér Tibor: *Einstandolt zsidó műkincesk nyomában* (Múlt és Jövő, 1998/4.).

²² A Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány alapító okirata.

5. A közalapítvány vagyona.

5.1 Az alapító által a közalapítványnak juttatott induló vagyon a következő eszközökből áll:

a) 4 milliárd forint címletértékű, kizárólag életjáradékre váltható kárpótlási jegy;

b) az alapító okirat mellékletében felsorolt ingatlanok, 1271,8 millió forint értékben;

c) az alapító okirat mellékletében felsorolt muzeális értéktárgyak 12 millió 400 ezer forint értékben.

²³ Mindezt a Mazsihisz kárpótlási bizottságával együttesen tette, amely bizottság vezetői azonosak voltak a Mazsók-iroda vezetőivel.

²⁴ Kádár Gábor-Vági Zoltán: *Aranyvonat* (Osiris Kiadó, Budapest, 2001). A CEU közreműködésével angolul a közeljövőben jelenik meg.

²⁵ Népszabadság, 2002. október 18., 11. oldal.

HOLOCAUST MÚZEUM Mikor nyit, miről szól?

2002. április 15-én a Gundel étteremben ünnepélyes sajtótájékoztatón jelentették be, hogy a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgűjtemény 2004. április 15-én megnyitja kapuit a felújított Páva utcai zsinagóga épületében. A terv időközben módosult: a fenti időpontban csupán a felújított épület és a dokumentációs központ átadására kerül majd sor, maga a kiállítás egy évvel később nyílik meg. Egyes szakemberek azonban már ezt az időpontot sem tartják reálisnak.

1990-ben jött létre a *Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ*. A kezdeményező **Verő Gábor** és társai – mindannyian holokauszt-túlélők – célja az volt, hogy valamiféle kiállítás vagy múzeum formájában örökítsék meg a magyar holokauszt emlékét. Azóta tizenhárom év telt el, s a kiállítás megnyitásának legkorábbi dátuma most **2005 áprilisa**. Az építkezés fél éve kezdődött el, a kiállítás forgatókönyvét még nem kezdték el ím. Tizenöt esztendő szükséges tehát ahhoz (legjobb esetben), hogy a holokauszt-túlélők képviselői, a magyar zsidóság vezetői, a magyar politikai elit, a történészsakma és a társtudományok leküzdjék a múzeum útjában álló összes akadályt. Vajon mi-féle akadályok gátolták/gátolják tizenöt éve a megnyitást? Miként állhatott elő az a bizarr helyzet, hogy nem a kiállítás forgatókönyve készült el elsőnek, amelyhez az építészeknek alkalmazkodniuk kellett volna, hanem az évek óta meglevő építészeti tervekbe kell „bepréselni” a kiállítást?

Előzmények

Az 1990 és 1998 közötti időszakot itt csak röviden tekintjük át, mivel e nyolc év történetével már két korábbi írás részletesen foglalkozott.¹

A múzeum ügyében fáradhatatlanul kilincselő Verő Gábor és **Vámos Tibor** 1998-ig nem tudott áttörést elérni. Ennek sok oka volt. A hitközséggel szemben is őrzött autonómia megnehezítette az együttműködést, és így az egységes zsidó fellépést. Hosszú éveken keresztül döntés a múzeum helyszínéről: az érintettek többsége a Rumbach utcai zsinagógát preferálta volna, mivel ez gyönyörű műemlék épület és a történelmi zsidónegyedben található. Végül a Páva utcai zsinagóga épülete „nyert”: mivel nem műemlék, így kevesebb a felújítással kapcsolatos gond, amit amúgy is az állam fizet. Az egységes fellépés hiánya jelentősen megnehezítette az állammal szembeni hatékony érdekérvényesítést: a mindenkor kormányok ugyanis szívesen tologatták maguk előtt e roppant kényes ügyet – miközben mindenkor hangsúlyozták elkötelezettségüket.

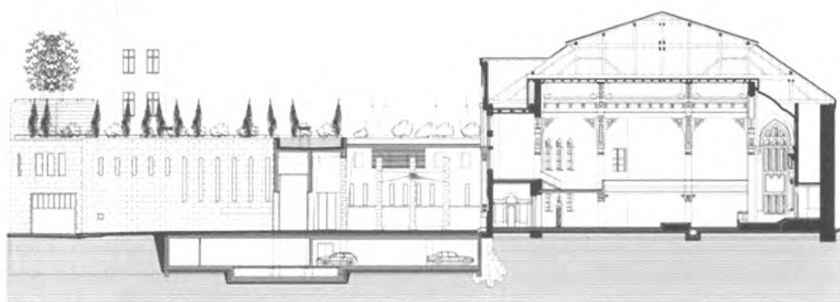
A kilátástalannak tűnő tárgyalásokat látva néhány pesti fiatal önálló akcióra kezdett. Közhasznú társaságot alapítottak, és elhatározták, hogy virtuális (tehát interneten elérhető) holokausztmúzeumot hoznak létre. Mindehhez nagyszabású fund raising programot terveztek indítani. Az „öregek” bizalmatlanul nézték az ifjú titánokat, később azonban javult a légkör: munkamegosztás jött létre, a fiatalok átvették a pr-tevékenységet, vezetőjük, **Darányi András** pedig a Magyar Auschwitz Alapítvány ügyvezető elnökhelyettesi tisztét is megkapta. Az egységre többen is felszólították őket. „*Találkoztunk néhány nagynevű zsidó vezetővel, és éppen Tom Lantos mondta ki azt, hogy „fiúk, figyeljétek, United Front-ra van szükség.”* A virtuális holokausztmúzeum így lekerült a napirendről.²

Végül az **Orbán**-kormány volt az, amely – nem sokkal a választások előtt – létrehozta a múzeum megvalósítására hivatott, állami pénzzel gazdálkodó közalapítványt. Ebben minden bizonnyal szerepet játszottak a kormány ellen gyakran felmerülő vádak, miszerint – a gyűjtőpárt szerepére, szélsőjobboldali szavazatok besöpítésére törekedvén – nem határolja el magát az antiszemita mustól. E vádakot felerősítette a Teror Háza megnyitása. A kommunizmus áldozatainak emlékhelyéből ugyanis a Fi-

desz, nem sokkal a választások előtt, direkt politikai tőkét kovácsolt. Ezek után elutasítani a holokausztáldozatok emlékhelyének megépítését – valószínűleg visszaütött volna.

A holokauszt súlya

Az ügy súlyát roppant mértékben növeli maga a tény, hogy itt arról az eseményről kell méltó módon megemlékezni, amely a nyugati kultúrában az emberi gonoszság és szenvedés jelképévé vált. Valószínűleg nincs az emberiség történetének még egy eseménye, melynek szimbolikus ereje manapság a holokausztéval vetekedne. Maga a szó a jövőre nézve pusztító szónimája lett. Aki a holokauszt ügyében szólal meg, annak szavai hosszan visszhangzanak a köztudatban.

A zsidó közösségek mindent el is követtek, hogy e fejleményeket előmozdítsák, azt remélve, hogy a „holokauszt-tudatosság” gátat emel hasonló tragédiák bekövetkezése elé. Erőfeszítéseik azonban természetesen nem lettek volna elégségesek, ha a nem zsidó közönségben nincsen hajlandóság az üzenet befogadására.

A fentiek következtében hatalmas intézményrendszer épült a holokauszt köré: emlékhelyek, múzeumok, kutatóintézetek, egyetemi tanszékek hálózata alakult ki, melyek fenntartására – magától értetődően – komoly pénzüsszegek szükségeltettek. A terebélyesedő intézményrendszer egy idő múlva aztán olyanokat is vonzott, akiket nem a lelkiismeret, hanem egyszerűen a megélhetés vagy a karrier vágya vonzott. Ez a jelenség természetesen minden intézmény esetében, amelynek nagysága eléri a „kritikus tömeget”. Ezt látva egyesek azonban „holokausztbizniszről” kezdtek beszélni.³

Ha egy diskurzusból előkerül a holokauszt, a szavak súlya megsokszorozódik,

könnyen válnak fegyveré és ütnek mély sebeket. (Emlékezzünk az auschwitzi magyar pavilon felújítása körül kirobbant közéleti viharokra.) A Holocaust Múzeummal kapcsolatos közéleti és tudományos viták így hajlamosak elfajulni, mikor is súlyos sértések, visszavágások követik egymást, és vezetnek egyhamar a beszélő viszony megszűnéséhez. Ha szakemberek, felelős vezetők között jön létre ez a helyzet, az súlyosan megnehezíti, esetleg lehetetlenné is teszi az együttműködést, s ezáltal az ügy előrehaladását.

Törésvonalak

Interjúalanyaim gyakran említették, mennyire megnehezítette a csapatmunkát a sokféle konfliktus. Noha a jó ízlés mindenkit visszatartott a személyes konfrontációk kitergetésétől, a vissza-

fogott utalások nyomán is egyértelművé vált, hogy e konfliktusok mindenekelőtt **Karsai László** személye körül sűrűsödnek. Karsai László egyetemi tanár, a *Yad Vashem Archives Magyarországi Kutatócsoportjának* vezetője, akit szakmai körökben a téma első számú hazai kutatójának tartanak. Miközben azonban tudományos felkészültségét hívei és ellenlábai is elismerik, személyes stílusa sokakat elfordított tőle. „Karcos modorú”, „egyenes beszédű”, „nehéz ember” – mondták még a vele rokonszenvezők is. A vele konfrontálódók viszont rendkívül éles szavakkal jellemezve összeférhetetlennek mondták őt – ami valószínűleg jól mutatja a személye körül kavargó indulatokat.

A személyes stílus azonban aligha lett volna ilyen súlyos feszültségek forrása, ha e törésvonalak nem esnek egybe szemléleti, intézményi, politikai törésvonalakkal. A dolog azonban úgy esett, hogy a közalapítvány jogelődje, a Magyar Auschwitz Alapítvány kezdetétől fogva egy másik történet, a szakmában

szintén ismert **Szita Szabolcs**ot kérte föl együttműködésre, aki az évek során komoly munkával járult hozzá az alapítvány és a dokumentációs központ felépítéséhez, működtetéséhez. Így a múzeum ügyeit előkészítő közalapítványt őt „megörökölte”. Miután Sztának és munkatársainak állása volt az alapítványnál, ők voltak birtokon belül, míg a szakmailag nála nem alábbvaló Karsai-csapat kívül rekedt. (Karsaiék máig sem rendelkeznek szerződéssel vagy állással a múzeumnál. *„Valamilyen módon integrálva lesznek a közalapítványba”* – mondta róluk Darányi András, immár az épülő Holocaust Múzeum ügyvezető igazgatója, aki szerint minden lehetőség nyitott. A Karsai-csapatba tartozó **Toronyi Zsuzsa** muzeológus, a *Zsidó Levéltár* vezetője viszont úgy tájékoztatott, hogy nekik eredetileg három fő- és három félállást ajánlottak a múzeumnál, amiről a mai napig sem kaptak tájékoztatást. Kifogásolta, hogy szakmai munkája kereteiről – állás, szerződés, díjazás – máig sem tudhatott meg semmit.)

Az ellentéteket szakmai és politikai nézetkülönbségek is mélyítették. 1999-ben Szita Szabolcs társszerzője volt egy kiállítás forgatókönyvének: ennek alapján újjították volna fel az auschwitzi magyar pavilont. Ez már a második kísérlet volt a felújításra, miután az első forgatókönyv – apologetikus, a korabeli magyar államhatalmat mentegető tartalma miatt – a zsidó közösség és a holokausztkutatók egyértelmű elutasítását, felháborodását váltotta ki. E második forgatókönyv sem aratott azonban osztatlan sikert (noha a botrány addigra már elült), Karsai László (másokkal együtt) ezt is keményen bírálta, apologetikusnak nevezte. A szakmai vita így politikai felhangot is kapott, mivel e bírálat arra engedett következtetni, hogy a szerző az akkor regnáló Fidesz ideológusainak történelemszemléletével azonosul. A holokauszt körüli csaták esetében pedig politika és történelem reménytelenül öszszefonódik.

Intézményi, szakmai, politikai, személyes ellentétek egybeesése mélyítette a két történész (és munkatársaik) közt az árkot. Mindez a mai magyarországi légkörben a holokauszt mint téma esetében korántsem véletlen.

Amikor 2002-ben – hatalmas késéssel – végre napirendre került a kiállítás forgatókönyve, s ehhez történészbizottságot kellett felállítani, kiderült, hogy sem Karsai, sem Szita nem lehet annak elnöke, mivel egyikük sem viselné el, ha a

másikat fölébe helyeznék. Így esett a választás a tekintélyes **Sipos Péter** akadémikusra, aki most a történészbizottság elnöke, míg Karsai és Szita alelnöki rangban tevékenykednek.

Több tagja nincs is a bizottságnak, mivel az kibővített formában csak egyszer ülésezett, 2002. július 12-én. Ekkor a részanyagok megírása volt napirenden, de koncepcionális viták miatt ebben nem egyeztek meg. A bizottságot – magyarázza **Varga László** történész, eredetileg maga is a bizottság tagja – többet nem hívták össze. Alighanem gyümölcsözőbbnek bizonyult külön-külön tárgyalni az igazukat szenvedélyesen védő, vad vitákba bocsátkozó történészekkel. Számos rész tanulmányból végül Karsai László, Sipos Péter és Szita Szabolcs írták meg azt a történeti szakanyagot, amelynek alapján a kiállítás forgatókönyvét el kell majd készíteni.

A két történész közti vita nem fő oka annak, hogy a projekt az elmúlt időben igen lassan haladt előre: csupán illusztrálja, hogy a mai Magyarországon e roppant kényes témában milyen könnyen gerjednek az együttműködést gátló indulatok.

Koncepciók

Egy másik példa a „gerjedésre”: a fent említett történészbizottsági ülésen óriási koncepcionális vita robbant ki arról, hogy miről is szóljon a kiállítás. Karsai László szerint: *„Vámos Tibor koncepciója az volt, hogy a kiállítás hosszan szóljon a dualizmus koráról, emelje ki, hogy a magyar zsidók milyen sokat adtak a hazának, gazdasági, kulturális stb. téren. Mi, Sipos Péter támogatásával, Auschwitzot helyezzük a kiállítás középpontjába; erről, az Auschwitzba vezető útról fog szólni a kiállítás kb. 75 százaléka. Vámos mint túlélő és a kuratórium elnöke elmondta, leírta véleményét, de ezt sem Szita Szabolcs, sem Sipos Péter, sem én nem tartottam olyan véleménynek, amelyet figyelembe kellett volna vennünk a történeti szakanyag elkészítése során.”* (Ugyanakkor **Dési János** cikke szerint – lásd az első lábjegyzetet – Sipos Péter is támogatta Vámos elképzelését.)

A főlényes szakmai tudás fölényeskedő stílusba csap át – érezhette ekkor Vámos Tibor, aki – saját maga és mások elmondása szerint – nem egy alkalommal megbántódott Karsai László hangnemtől. Ám személyes sértődésen és koncepcionális különbségeken túl, itt a ma-

gyar-zsidó viszony és a holokauszt értelmezésében mutatkoztak éles különbségek: a „befogadó” illetve a „számon kérő” kiállítási koncepció ütközött össze. A dualizmus, az „aranykor”, a harmonikus magyar-zsidó együttélés hangsúlyozása sokat tompíthat a holokausztkiállítás üzenetén, ami a magyarok felelősségét illeti. Sokkal keményebben merül fel a felelősség kérdése, ha a hangsúly kizárólag Auschwitzra illetve az odavezető útra kerül. Toronyi Zsuzsa szerint az aranykor részletes ismertetése, zsidó üzletemberek, iparbárok, tudósok, politikusok, forradalmárok bemutatása épenséggel az antiszemitáknak is adhat érveket, akik a zsidók túlzott szerepvállalásával magyarázzák (és mentegetik) a zsidóellenes indulatokat. Nem kell tovább részletezni, hogy a holokausztért viselt felelősség kérdése, ennek taglalása milyen indulatokat szabadíthat el.

A Vámos és Karsai közti nézeteltérést tovább növelte a nyilvánosság kérdésében elfoglalt ellentétes álláspontjuk: Vámos és Sipos nem kívánt széles körű vitát kezdeményezni, míg Karsai ezt elengedhetetlennek tartotta: kutatócsoportja állásfoglalásában fel is sorolta azokat a szakembereket és újságokat, amelyeket be kívánt vonni a vitába.

A vitában szerepe lehetett a „generációs különbségeknek” is: az ügyben 1990 óta buzgólkodó holokauszt-túlélők minden bizonnyal nagyon szeretnék már készen látni a múzeumot, amiért több engedményre is hajlandók, míg az elvekhez keményen ragaszkodó fiatalabb nemzedék számára egy-két év ide vagy oda nem olyan fontos.

Karsait minden bizonnyal ingerelte Vámos Tibor óvatos, békülékeny, diplomatikus stílusa, amit a magyar holokauszt esetében teljesen inadekvátnak, politikai megalkuvásnak tarthatott. A kuratórium elnöke viszont úgy láthatta, hogy Karsai László tapintatlan, mindenféle vagdalkozik, ami e végtelenül kényes témában egyenesen káros. Az ellentétekben itt is személyes, politikai, koncepcionális, történelemértelmezési szempontok keveredtek.

További koncepcionális probléma az, hogy kikről is szóljon a holokausztkiállítás. Karsai László szerint: *„A kiállítás döntően a zsidó holokausztról fog szólni, nem megfelelően a náciizmus más áldozatairól sem.”* Ezek is roppant kényes, politikai felhangoktól sem mentes kérdések. Ismeretes Karsai László különféle roma szervezetekkel folytatott

számháborúja arról, hogy hány roma áldozata volt a holokausztnak. A vita rendkívül túlfűtött, és nem pusztán történelmi kérdésekről, hanem a magyarországi cigányság áldozati identitásáról is szól. Karsai pár ezerre teszi a számot, több roma vezető viszont pár százezerre. A romákkal régen foglalkozó **Bársony János** meg is küldte szenvedélyes véleményét Karsaiék munkájáról, és saját roma-holokauszt anyagot is összeállított, ami vélhetően további éles viták forrása lesz. Karsai szerint: „*Föl fogjuk kérni (Bársonyt), hogy eredeti dokumentumokkal, visszaemlékezésekkel stb. alátámasztva állításait, írja meg a roma-holokauszt részt. Ha bizonyítékait nem találjuk majd elég megalapozottnak, illetve egyes pontokon pl. visszaemlékezői, adatközlői adatait levéltári dokumentumokkal cáfolni, pontosítani tudjuk, akkor természetesen azt megteesszük.*”

Hatáskörök

Többek véleménye szerint a fent leírt ellentétek magyarázzák, hogy Karsai és csapata ma sem rendelkezik semmiféle szerződéssel – mivel ezek aláírása a kuratórium elnökének jogköre. E tisztázatlan de jure helyzet éles ellentétben áll Karsaiék de facto helyzetével, amely erősnek és meggingathatatlanak látszik. „Karsai megkerülhetetlen a holokauszt tárgykörében” – magyarázták többben Vámos Tibornak, aki sokáig nem volt ezen álláspont feltétlen híve. **B. Turán Róbert**, a *Zsidó Múzeum* igazgatója, a kuratórium tagja elmondta, hogy ő a hitközségi vezetőkkel együtt Karsai mellett tört lándzsát egy kuratóriumi ülésen: utóbbiak azzal fenyegettek, hogy nem adják át a Páva utcai zsinagógát a múzeum céljaira, ha Karsai László nem jut méltó feladathoz.

Mostanra azonban úgy tűnik, stabilizálódott a helyzet: a Karsai-team erős pozíciókat harcolt ki a kiállítás forgatókönyve körül, míg Szita Szabolcs (és csapata) a dokumentáció és a pedagógiai központ gazdája lett.

Varga László történész szerint a közalapítvány (illetve immár a múzeum) adminisztratív hatásköreit szerencsétlenül „osztották ki”. Minden komolyabb ügyben a kuratórium elnökének aláírása szükséges, holott ma már, a kivitelezés szakaszában az ügyvezető igazgatónak kéne határozni. A kuratórium az elvi döntések meghozatalára lenne hivatott, az ügyvezető munkáját kéne felügyelnie. Nem gyorsítja az ügyeket, hogy a társa-

Dübörgő cipők

„...a közösség kitörli... Hámán nevét a zajkeltőkkel... vagy lábuk dobogásával. Néhányan még Hámán nevét is a cipőjük talpára írják, hogy szó szerint megsemmisítsék, amikor lábukat a földhöz csapják.” (Idézet Rabbi A. Witty & R. Witty *A zsidó ünnepek felfedezése* című könyvéből)

dalmi munkában dolgozó Vámos Tibor kuratóriumi elnökre hárulnak a döntések, aki hetente egy-két alkalommal tud időt szakítani a múzeum dolgaira. Ez a helyzet azonban szintén az elmúlt tizenhárom év öröksége. A nagy tekintélyű akadémiakust annak idején éppen azért kérték fel a Magyar Auschwitz Alapítvány kuratóriumi elnökének, mert személyében látták a garanciát arra, hogy az ügyet távol tartja mindenféle politikai, gazdasági érdekcsoporttól. Vámos e feladatnak igyekezett is megfelelni (ő maga soha egyetlen fillér költségterítést sem vett föl), óvatosan lavírozott a hallatlanul kényes területen, ami azonban nem segítette a gyors előrehaladást.

Egyes értelmezések szerint ez a helyzet eredményezte Darányi András igazgatói kinevezését. Noha kétségkívül szólhatnak érvek egy fiatal és dinamikus menedzser jelölése mellett, ez a gyakorlat a honi múzeumi szakmában merőben szokatlan. Egy kinevezése pillanatában még diplomával sem rendelkező fiatalember került egy (még csak papíron létező) kiemelt állami intézmény élére. A magyarországi múzeumok gyakorlata szerint évtizedes szakmai múlttal és tekintéllyel rendelkező tudósokat illet meg ilyen magas pozíció (és az ezzel járó kiemelt fizetés). Darányi kinevezése azonban hasznos lehetett abból a szempontból, hogy nem borította föl a rendkívül kényes politikai egyensúlyt. Maga Vámos Tibor is pártolta őt. B. Turán Róbert szerint a kuratórium többi tagja is Darányi mellett foglalt állást, miután a másik négy érdeklődő által benyújtott pályázat gyengébbnek bizonyult.

Varga F. János, a kiállítás vizuális részéért felelős történész, aki a bonyolult érdekviszonyokat nem ismerte, erőteljesen bírálta a sem diplomával, sem vezetési gyakorlattal nem rendelkező Darányi kinevezését, nem tartván őt alkalmasnak a feladatra. A fiatal igazgató erre így emlékszik: *„Én nagyon sokat beszélgettem vele, és talán meg tudtam vele érteni, hogy itt más kommunikációs technika és más eszközök kellene. Ez egy más stílusú múzeum lesz, és a más stílushoz más stílusú vezetés szükséges. Illetve már a megalapításához más stílusú tárgyalási technika szükséges.”* Mostanra Varga F. János már tudomásul vette a tényeket. Elmondta: nem akar politikai harcokat, minden erejét a szakmai munkára kívánja összpontosítani, hogy a határidő tartható legyen.

Mostanra immár megkerülhetetlennek látszik, hogy a szakemberek széles dön-

tési hatáskört élvezzenek. A (de facto) kiosztott feladatok és a (de jure) rendezetlen jogviszonyok egymásra hatásából ugyanis zavaros helyzetek keletkeznek. Ettől szenved **Jerger Krisztina**, a kiállítás (de facto) rendezője, aki azonban (de jure) még teljesen tájékozatlan: semmiféle szerződéssel nem rendelkezik. Darányi András igazgató szerint a legutóbbi kuratóriumi ülésen megszületett a hivatalos felkérés Jerger Krisztina részére. Az érintett azonban még nem értesült az új fejleményekről. Mint mondtotta, azzal eddig is tisztában volt, hogy őt szemelték ki a kiállítás rendezőjének. Az érdemi munkát azonban csak akkor tudja elkezdni, ha a közalapítvány megkötötte vele a szerződést, amely rögzíti ennek keretfeltételeit (hatáskör, munkatársak, pénzügyi fedezet stb.). E sorok írásának idején, 2003. március 12-én ez még nem történt meg. Informális úton természetesen szervezi már csapatát, de komoly munkát addig nem tud végezni, amíg annak körülményei nem világosak. A rendezetlen helyzetről, információhiányról panaszkodott a többi megkérdezett szakember is (Toronyi Zsuzsa, Varga F. János), akik szíves-örömmel kezdenék már a munkát, ha tudnák, miként állnak „pénc, paripa, fegyver” dolgában.⁴

Miután a módosított határidő, 2005. április 15. sincs már messze, égető szükség volna a tisztázott körülményekre. Hogy tartható-e a határidő? *„Elég neces”* – fogalmazott diplomatikusan Jerger Krisztina. A kiállítás alapjául szolgáló történeti szakanyag ugyanis „egy tankönyv”, amit le kell fordítani a kiállítások nyelvére. Ez (vagyis a forgatókönyv megírása) legalább olyan hosszú és fáradságos munka lesz, mint a szakanyag elkészítése. Hogy ez mindmáig nem kezdődhetett el, azt Jerger Krisztina igen sajnálatosnak tartja. Mivel azonban őt nemrég kérték fel (egyelőre informálisan) a projekt kivitelezésére, nem az előző évek bírálatát, hanem a minél hatékonyabb munkát tartja feladatának.

„Kemény munkával sikerülni fog befejezni a munkát a megnyitásra” – adott hangot optimizmusának Darányi András ügyvezető igazgató.

A végtelen időhúzást látva, többekben megfogalmazódott az a gondolat, hogy a projekt élére kormánybiztost kéne kinevezni, aki félresöpör minden óvatosságát, és olyan keményen tör a cél felé, miként azt **Schmidt Mária** tette a Terror Háza esetében. Ez azonban nem reális elképzelés. Az a közeg,

amelyben a múzeum ügye lassan araszolva halad előre, öntörvényű és nehezen viseli el a külső beavatkozást. Minden kormány óvakodik attól, hogy a zsidóság e végtelenül érzékeny ügyébe hatalmi szóval beleártsa magát. Egyedül az Orbán-kormány idején történt kísérlet, hogy a Schmidt Máriához közel álló **Pelle Jánost** bejuttassák a kuratóriumba, ám ez a szándék – az egyébként örökké vitatkozó történészek és kurátorok részéről – olyan egyértelmű és éles ellenállásba ütközött, hogy a kormány jobbnak látta visszavonulni. El lehet képzelni, milyen fogadtatásban részesülne egy kormánybiztos, aki – feladatából következően – hatalmi szóval gázolna át a rendkívül bonyolult és mára valamennyire kiegyensúlyozott érdekviszonyokon.

Pénzügyek

Jerger Krisztina becslése szerint a kiállítás költségei egymilliárd forint körüli összegre rúgnak majd (az építkezésre az állami költségvetésben már elkülönített 1,7 milliárd forinton felül). Darányi a finanszírozást az állam kötelességének tekintti: *„Ez nem jótétemény és nem ajándék, hanem jár az áldozatoknak, akiknek emléket kell állítani. Az államnak bele kell nyúlania a zsebébe, fel kell építenie a múzeumot, ki kell fizetnie az állandó kiállítást, és fenn kell tartania az épületet, illetve az intézményt úgy, hogy az működőképes legyen. Amikor ezek megvannak, akkor lehet fund raising-elni, begyűjteni a magánpénzeket.”*

Az egymilliárd a parlament által elfogadott 2003. évi költségvetésben nem szerepel, de Darányi András szerint a költségvetési tartalékokból fedezhető az összeg – annál is inkább, mert ezt három esztendőre kell elosztani. (Mint említettük, a kiállítás megnyitását 2005-re tervezték.) Az ügyvezető igazgató elmondta, hogy állami részről pozitív visszajelzéseket kapott: a szükséges pénz rendelkezésre áll. Mindezen felül a kormány minden évben biztosítja a közalapítvány működési költségeit: 2002-ben 50 millió, 2003-ban 120 millió forint ez az összeg.

Az ünnepélyes megnyitás

Eközben nem téveszthetjük szem elől, hogy az intézmény ünnepélyes megnyitásának kitűzött időpontja továbbra is 2004. április 16., a deportáltak kezdetének hatvanadik évfordulója. Mit fognak átadni ezen a napon a nagy-

közönségnek? „Ez a nap egy folyamat kezdete” – fogalmazott Darányi András, aki szerint e napon a kiállítás „hardver részét”: a zsinagóga felújított épületét, a kiállítási teret, valamint a dokumentációs és pedagógiai központot adják majd át. A közönség valamilyen vázlatos formában megismerkedhet az egy évvel később nyíló kiállítás anyagával.

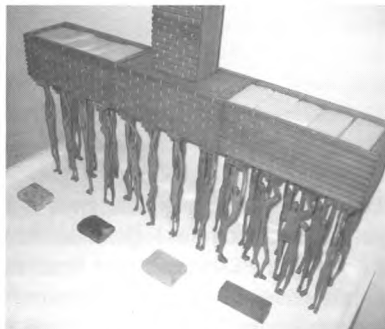
A dokumentációs központ, melynek élén Szita Szabolcs áll, regisztrál minden holokauszttal kapcsolatos anyagot. Nem levéltári vagy múzeumi feladatot kívánnak ellátni (e törekvéseket korábban szakemberek bírálták, mondván: levéltárak már vannak), hanem információs centrumot akarnak kiépíteni, ahol a magyarországi holokauszttal kapcsolatban minden létező anyag, dokumentum regisztrálva lesz, pontosan feltüntetve, hogy ezek hol érhetőek el. Milyen állapotban lesznek az ünnepélyes átadás napján? „A munka folyamatos” – mondta Szita Szabolcs, aki jelenleg a deportáltakkal foglalkozó magyar állami tisztviselők listáját állítja össze. Sok az anyag, kevés az ember és a pénz – jellemezte az állapotokat. Távlati terveik közt szerepel vidéki alközpontok létesítése, együttműködés a szomszéd országok kutatóival, a hasonló profilú németországi intézményekkel. Emlékhelyek felállítását is tervezik.

Oktatási központ

Az oktatási központ történetében sem hoz radikálisan újat az átadás napja. A központ már ma is működik: alapvető feladata az oktatók képzése. Tanfolyamokat tartanak és készülnek kiadni egy tanári kézikönyvet. A tanfolyam résztvevői az oktatási minisztérium által elismert oklevelet kapnak.

A szakmai előkészítésbe viszont még nem vontak be oktatási szakembert. **Kovács Mónika**, holokauszttal foglalkozó szociológus, a *Hannah Arendt Egyesület* egyik vezetője szerint fontos, hogy „a gyerekeknek »fogasztható« legyen a múzeum, ami azt jelenti, hogy érdekesnek és érzelmileg megragadónak kell lennie. Az is fontos, hogy a gyerekek olvassanak-lássanak-halljanak, szóval legyen a múzeum nyomogató-tapogató-fejhallgató, mert ők az ilyen múzeumokat szeretik.”

A szakember azt is elmondta, hogy az egyes emberekkel való azonosulást tartja célravezetőnek, s a washingtoni múzeum „Daniel szobáját” hozta fel példaként. Ha-

Partvis, 1999, ceruzafa, szappan

A RIF feliratú eredeti szappanok (a német Reines Israelitisches Fett kezdőbetűiből, fordítása: Tiszta zsidó zsír) az elpusztított zsidók krematóriumában elégetett holttesteiből származó zsírból készültek.

sonló elven alapul az amszterdami Anna Frank Ház is. „Biztos, hogy a gyerekek nem a hullahegyek látványától fogják megérteni, hogy mi történt. Ezt amúgy sem lehet megérteni. Hanem attól, ha az egyes emberek sorsába élük bele magukat, abba, hogy egy kislánynak elvették a szánkóját, mert zsidó volt stb. Tehát a ki-rekesztésről főként, de az embermentésről is kell szólni. Mert igazából ez az üzenet, amit szerintem bármely holokauszt-oktatásnak át kell adni, hogy igenis lehetett segíteni! Hogy a nem zsidóknak voltak választásaik!” Kovács azt is fontosnak tartja, hogy a Spielberg-féle Shoah Alapítvány elmúlt években Magyarországon készült interjúi is bekerüljenek a múzeumba, és így az oktatásba. „Aztán kelene, hogy legyen egy hely a múzeumon belül a kegyelet lerovására... A gyerekeknek meg jó, ha van egy hely, ahol rajzolhatnak stb., ahol feldolgozhatják az élményt” – fejezi be Kovács Mónika.

Gadó János

Jegyzetek

¹ Gadó János: Holocaust Múzeum: átadás 2004. április 16-án? In: Szombat, 2002. május, 3. oldal. Dési János: Holokauszt múzeum Budapesten (oknyomozó riport). In: Múlt és Jövő, 2002/4., 67. oldal.

² Darányi András hangsúlyozta, hogy a virtuális múzeumot is meg fogják valósítani, noha erre jelenleg nincs költségvetés. A múzeum honlapja (www.bphm.org) e sorok írásakor átalakítás alatt van, csak az épülőfélben lévő múzeum látványtervei tekinthetők meg rajta.

³ E jelenség félreértésén, vad és hisztérikus túldimenzionálásán alapul Norman Finkelstein „The Holocaust Industry” című könyve, mely szerint kizárólag az amerikai zsidóság üzleti és politikai érdekei keresendők a holokauszt súlyos közéleti jelenléte mögött.

⁴ Március 21-én, lapzárta után kapott tájékoztatás szerint a szerződések néhány napon belül elkészülnek.

Kiegészítés

Az előző lapszámban megjelent *Pesti Súl, új generáció friss energiákkal* című riportban közölt nyilatkozatainkat az alábbiakkal egészítjük ki:

Az említettekén kívül több éve a Chabad Lubavics Egyesületből is rendszeresen jönnek Tórát olvasni tehetséges jesivabóherek, köztük Yehuda Dukes, és néhány alkalommal az azóta rabbivá avatott Köves Slomó is lejött.

Pesti Súl Egyesület

ELIE WIESEL

Pészach

Mint a legtöbb zsidó gyerek, én is a Pészachot szerettem a legjobban. Fennkölt és vidám ünnep. Mint a fáraó rabszolgái, követtük **Mózes** az ismeretlenbe, a sivatagba, fel egészen a Szináj hegyig. Hívása a szabadság felé erősebb volt, mint a félelem.

A széder átfomált minket. Azon az estén apám élvezte, hogy királyi hatalommal bír. Anyám – aki bájosabb volt, mint valaha – királynő volt; mi gyermekek, hercegek. A látogatók pedig – az utazók és a koldusok, akiket mi hívtunk ünnepi asztalunkhoz – titkok tudóinak hírmőkei, áruhába öltözött hercegek voltak.

Hogy is tudnám nem szeretni azt az ünnepet, mely már a széder előtt jól kezdődött. Heteken keresztül vártunk, készültünk az ünnepre.

A házat ki kellett takarítani, a könyveket kivitték az udvarra, hogy leporolják. A rabbi tanítványai segítettek maceszt készíteni. A Pészach a tél végét, a tavasz diadalát hirdette.

Csak most látom, hogy múlt időt használok. Miért? Semmi sem lenne többé igaz? Az ünnep és a szertartások értelme alig változott. Csak én változtam.

Természetesen ma is megtartom az ünnepet. Elmondom az imákat, elénekelem a megfelelő zsoltárokat, elmesélem

a kivonulás történetét, felelek fiaim kérdéseire. De valahol a lelkem mélyén tudom, hogy ez már nem ugyanaz. Nem olyan, mint volt.

Életem elválasztott attól a gyermektől, aki voltam. Ma már tudom, hogy a boldogság sohasem teljesedhet be. Az ünnep örömet mélabú ámyékolja be, ami egyre inkább a szomorúság idejének tűnik.

Érthető; Pészach volt az utolsó ünnep, amit otthon ünnepeltem.

Fel kell idéznem azt az estét, hogy meg tudjam magyarázni, miért olyan fontos nekem, hogy Pészachról kizárólag jelen időben beszéljek.

Talán kevésbé szeretem, mint annakelőtte? Nem. Mondjuk inkább: másképp szeretem. Azokért a kérdésekért, amelyek felvet, s amelyek – mindennek előtt – a *raison d'être*-jét jelentik.

Mi a legmeghatóbb a széderestén? A gyerekeket arra készte, hogy kérdezzenek. „Miért más ez az este, mint a többi?” Mert emlékeztet minket üldözött és leigázott zsidó testvéreinkre, akiknek hosszú idővel ezelőtt ez volt az utolsó éjszakájuk Egyiptomban. „Miért eszünk keserű füveket?” Hogy emlékeztessenek minket azokra a keserű könnyekre, melyeket elődeink hullattak a száműzetésben. Minden ének, minden gesztus, minden pohár bor, minden ima és

elcsendesedés része az este varázsának. A cél az, hogy az emlékezés kapuit kitarva kíváncsivá tegyenek minket.

Ezen az estén minden kérdést szívesen vesznek. Mint minden széderestét, a négy hagyományos kérdéssel kezdjük, mely az élethez való viszony négy lehetséges változatát tükrözik: a bölcs fiút, aki ismeri a kérdést és fel is teszi; a gonosz fiút, aki ismeri a kérdést, de nem hajlandó feltenni; az együgyűt, aki ismeri a kérdést, de közömbös iránta, és végül a tudatlanét, aki nem ismeri a kérdést, s ezáltal nem is képes arra, hogy kérdezzen.

És itt jön az én aggodalmam: mit tehetünk azért, hogy ne felejtjük el ezeket a kérdéseket? Mit tehetünk a felejtés ellen? Mi lehet a Pészach értelme, ha nem az, hogy emlékéket fenntartsuk? Zsidónak lenni annyi, mint hordozni a múlt súlyát, és ezt a jelenért és a jövőért való aggodásunkba beilleszteni.

Olvassuk a híreket, melyek sosem változnak: gyilkosságok Jeruzsálemben, összecsapások Hebronban, bombázások Libanonban. Ha nem múltjáról és történelméről – vagy inkább a történelméhez való viszonyunkról – volna szó, vajon milyen jogunk fűződne Jeruzsálemhez, vagy magához Izrael földjéhez? Ha a Közel-Keleten történő eseményeknek van valami értelme, akkor az, hogy emlékezzünk. A béke Egyiptom és Izrael között csodának tűnik, nemcsak **Szadat** és **Begin**, hanem Mózes miatt is. Ahogy elmondjuk a Haggadát, mely újból elmeséli az egyiptomi kivonulás történetét, olyan érzésünk támad, mint-ha ismét a bibliai időkben élünk.

Néhány nemzedéknyi idővel ezelőtt kortársaim nemcsak a gonosz megtestesülését ismerték meg, de egy ígért beteljesülését is; nemcsak a sötétség uralmát, de egy álom újjászületését is; nemcsak a náciizmus borzalmait, hanem a rémálom végét is; nemcsak a babijari halottakat, hanem fiatal, orosz zsidók lázadását, akik elsőként szegültek szembe a Kreml rendőrállamával. Olykor a száguldó események összezárnak. A történelem vadul rohan előre. Az ember meghódította a világűr, de a saját szívét nem. Semmit sem tanultunk? Tanúi vagyunk, hogyan tombol-

nak a háborúk az egész világon, hogyan sújtanak le a terroristák az ártatlankra, látjuk a gyerekeket, akik az éhség és a betegségek következtében naponta pusztulnak Ázsiában és Afrikában. Miért van ennyi gyűlölet a világban? Miért van ilyen nagyfokú közöny a gyűlölet, a szenvedés és mások fájdalma iránt?

Szeretem a Pészachot, mert a közöny elleni tiltakozást és a részvétért való segélykiáltást jelenti a számomra.

Hallgassuk meg **Jób** történetét, aki Egyiptomban élt Mózes idején. Fontos tanácsadói állást töltött be a fáraó udvarában, **Jitróval** és **Bileámmal** együtt. Mikor a fáraó a zsidók ügyében tanácsot kért, Jitró Mózes mellé állt, és kérte a zsidók szabadon bocsátását, míg Bileám ellene szólt. Jób azonban nem foglalt állást; semleges akart maradni. Később, a midrás szerint, közömbössége miatt kellett szenvednie. Válság idején, a veszély pillanataiban senkinek sincs joga ahhoz, hogy a tartózkodást, az elővigyázatosságot válassza. Amikor egy közösség élete vagy halála – vagy csak a jóléte – forog kockán, a semlegesség elfogadhatatlanná válik, mert az mindig bűnrészes és a zsamok felbujtója.

A második történet sem kevésbé provokatív. A midrásban találhatjuk meg, a Vörös-tengeren való átkelésről szól. Izrael gyermekei az utolsó pillanatban megmenekültek, míg elnyomóik a szemük láttára fulladtak meg. Ez a kegyelemnek azon kivételes pillanata, amikor az angyalok elkezdnek énekelni, de Isten közbelép és megszigja őket: Mi lelt titeket? Teremtényeim fuldokolnak és ti énekeltek? Hogy tudtok dalaitokkal magasztalni, amikor emberi lények fuldokolnak?

Bár egyik történet sem része a hagyományos széderestének, én szívesen mesélem őket.

Ó igen, tudom – könnyebb mondani, mint megtenni. Részvét egy nép ellenégei iránt – kinek van joga illet javasolni? Ezt Isten és az angyalok megtehetik, de az emberek? Ám akkor mire való ez a történet? Arra, hogy kérdésre ösztönözzön bennünket. Ha Isten könyörületességet követel, akkor a mi felelőssé-

günk állást foglalni – még akkor is, ha azt mondjuk, nem, még nem... de talán később.

Mégis, láttam Izraelt a háborúban, és biztos állíthatom, hogy harcosai nem gyűlöltek az ellenséges katonákat. Eltökélten küzdöttek a győzelemért, de szívükben nem volt gyűlölet.

Emlékszem, akkoriban igen nehéz volt megértenem ezt a jelenséget: logikátlanak és irracionálisnak tartottam. Ha egy ellenség el akar pusztítani téged, neked ugyanolyan gyűlöletet kell érezned, mint amelyet ő érez irántad. A hadtörténet ezt az állítást támasztja alá. A zsidók története azonban éppen az ellenkezőjét bizonyítja. A zsidók sohasem fordultak a gyűlölethez, még akkor sem, ha az életben maradásukról volt is szó.

Ez bizonyosan áldás volt. Ha minden ellenségünket gyűlöltük volna, nem maradt volna erőnk és időnk másra.

Visszatérek ahhoz az utolsó Pészachhoz, melyet otthon, a családom körében ünnepeltem, a Kárpátok egyik eldugott kisvárosában. Később ezt a területet elfoglalták a németek. Budapesten már tervezték közösségeink deportálását és megsemmisítését. Erről csak mi nem tudtunk. Az orosz front közelinek tűnt. Esténként hallottuk az ágyúzást, az ég vörös volt, és mi úgy gondoltuk, hamarosan szabadok leszünk.

A hatóságok megtöltötték az istentiszteleteket a zsinagógákban, így otthonainkban imádkoztunk.

Rendes körülmények között Pészachkor nagy buzgalommal énekeltünk volna. Most azonban nem. Csak elsuttogtuk a szavakat.

Emlékszem arra a széderre, és mindig emlékezni fogok rá. Fejünket lehajtottuk, csendben emlékeztünk. Magunktól is alig mertük megkérdezni, hogy a Mindenható közbenjár-e megmentésünkért.

A múltban nem sokszor járt közben. Megteszi-e most?

Pészach egyben a remény története is.

Lévai Éva fordítása

A fenti szöveg a „A Passover Haggadah” (Elie Wiesel kommentárjaival, Mark Podwal illusztrációival, Touchstone Kiadó, 1993) előszava.

Minden kedves olvasónknak kóser pészachot kívánunk!

Alex Eisen, a soá túlélője, aki a torontói zsidó közösségben kiemelkedő szerepet játszik zsidó és izraeli ügyeket támogató alapítványok létrehozásával, néhány évvel ezelőtt Soá-Tekercs (*Megillá*) összeállításának tervét vette fontolórra. A tekercset szándéka szerint *Jom HáSoá* alkalmából kellene felolvasni, pontosan úgy, ahogyan az *Échá-t* (Jeremiás siralmain) olvassuk *Tisá BeÁv*, vagy *Eszter könyvét Purim* alkalmából.

Hosszú időnek kellett eltelnie, amíg a fontos események helyet kaptak imakönyveinkben és ünnepeink sorában. A *Pészáchi Hággádá* csak az Exodus után több mint ezer évvel nyerte el általunk ismert formáját. A szokások lassan, néha a saját maguk megszabta időrendben alakulnak ki, s nemigen lehet siettetni azt, hogy meggyökerezzenek.

Ám a Soával kapcsolatban nem engedhetjük meg magunknak a luxust, hogy ölbe tett kézzel várakozzunk addig, míg kialakul a megemlékezés liturgiája. Tevékenyen kell segítenünk az emlékezést, hiszen olyan világban élünk, amelyben egyesek az emlékek eltűnését kívánják, s a túlélők nemzedékéből egyre kevesebben vannak közöttünk.

Alex Eisen sokáig kereste, ki lehetne segítségére álma megvalósításában, Végül **Philip Scheimmel**, a torontói *Beth David* hitközség rabbijával közösen a világszerte 1600 kon-

zervatív rabbít képviselő *Rabbinikus Tanács*hoz, illetve a Jeruzsálemben székelő *Zsidó Tanulmányok Schechter Intézet*éhez fordult. A megkeresettek helyeselték a *Megillát HáSoá* megírását és publikálását, valamint a templomokban való terjesztését az egész világon. A tekercset a Jeruzsálemben élő **Avigdor Sinan** professzor írta, az angol fordítás pedig a New York-i **Jules Harlow** rabbi munkája. (Jelen publikáció ez utóbbi alapján készült. – *A szerk.*) Az akadémiai bizottság vezetője, **David Golinkin** professzor, a *Zsidó Tanulmányok Schechter Intézet*ének elnöke volt. A héber nyelvű megillá első alkalommal 5762 (2002) *Jom HáSoáján* hangzott el a Schechter Intézetben és számos jeruzsálemi zsinagógában. Könyv formájában 5763 (2003) *Jom HáSoájára* jelenik meg kétnyelvű, héber–angol változatban.

A fontos kezdeményezés megvalósítása érdekében nagy-szabású, minden észak-amerikai hitközséget érintő adománygyűjtő kampány indul Torontóból, Alex Eisen és Philip Scheim rabbik vezetésével.

A *Megillát HáSoá* révén a hatmillió áldozat emlékezete liturgiánk elemévé válik, része lesz spirituális hagyományunknak, melyet ugyanúgy továbbadhatunk szeretettel az elkövetkező nemzedékeknek, ahogyan nekünk is továbbadták szüleink hagyományunk kedves szövegeit és tanításait.

Megillát HáSoá

– A Vészkorszak könyve

A konzervatív vallási irányzathoz tartozó zsinagógákban

tavaly, a *Jom HáSoá* (azaz a holokauszt emléknapja) alkalmából olvasták fel

a Vészkorszak emlékére írott tekercset, mely idővel talán éppúgy kanonizálódik, mint a *Pészáchi Hággádá*, vagy az *Eszter* könyve.

A konzervatív mozgalom jóvoltából magyar nyelven először a Szombatban jelenik meg a *Megillát HáSoá* szövege.

A kezdet

Így szólott a krónikás:

Hosszú az Örök Nép történelme, messzebbre nyúlik három évezrednél: jó és rossz, békés és szömyűsleges éveket egyformán magában foglal. Saját hazájában és idegen országokban, a nemzetek között és szabad népként is hosszú, nyugodt időszakok jutottak osztályrészül. Ez alatt mindazt, amit adományként kapott, megosztotta halandó embertársaival: megajándékozta őket az egy Isten és a szombat hitével, a Könyvek könyvével és a próféták tanításaival. Máskor azonban, komor és nehéz időkben a rabszolgasorba taszító hódítók igájának súlyával küszködött. Vallásháború és üldöztetés, máglyahalál és gettóba zsúfolás, vérvád és pogrom, kiűzés és száműzetés sújtotta, megalázás és kigúnyolás várt rá. A nép nem élhetett derűs nyugalomban: a zsidógyűlölet szömye az egész népet újra és újra csaknem elpusztította, és minden nemzedékben újra és újra fel-

ütötte fejét, hogy teljesen eleméssze. Ám a nép, fogcsikorgatva bár, de elfogadta a kemény ítéletet, odatartotta másik orcáját, s az áldozati oltárra hajtotta fejét. Hontalanként és üldözöttként biztosságos kikötőre vágott, menedékre, míg csillapul az eszeveszett harag.

(Innentől a szakasz végéig a Jeremiás siralmainak dallamára mondjuk a szavakat)

Ami azonban Izrael népét a náci Európában sújtotta, arra semmilyen fogalmat sem alkalmazhatunk; amivel fiai és lányai szembekerültek, azt nincs emberi lény, aki leírhatná. Milliókat űzött el otthonaikból, ragadott el családjától, tiport sárba és dolgoztatott halálra az erőszak. Megszámálhatatlanul sok, Isten képmására és hasonlatosságára teremtett lényt fojtottak meg, hamvasztottak el krematóriumban, lőttek le, temettek el élve; Isten megszámlálhatatlanul sok teremtménye halt meg éhségtől, szomjúságtól,

szenvedett fagyhalált. A zsidógyűlölet szörnye irdatlanul nagyra tátotta ekkor a száját, és vérfagyasztó üvöltéssel igyekezett mindent elpusztítani. Könyörületet nem ismerve az egész nép elpusztítására tört: le akart mézszarolni, meg akart semmisíteni mindenkit, az életük utolsó napjait élő aggoktól az anyjuk méhében növekvő magzatokig. Emberszállítmányral megrakott vonatok végeláthatatlan sora száguldott a táborokba, és mozdonyaikból egyre szállt fel a füst Istenhez, de az ég kupolája rideg volt, mint a bronz, az égbolt pedig kemény, akár a vas. A marhavagonok kerékhúgása egybeolvadt a kutyaugatással, és a vasajtók döngése egyévé vált a szeges talpú bakancsok dübörgésével. E hangok irtózatos zenekarának bömbölése elnyomta az értékes kevesek, a népek Isten ígéjétől megérintett igazainak szívből jövő gyenge hangját. Tartsa számon Isten tetteiket óérettük!

Bármily sokat láttam, és bármily sokat kell is még látnom, azt, amit ott láttam, sohasem leszek képes újra látni. A világ összes, már megteremtett és még csak ezután megteremtendő szava, egyetlen teremtett nyelven sem lesz képes arra, hogy akár parányi töredékét leírja annak, ami ott a szemem elé tárult. S azt is tudom, soha nem leszek képes mindazt feledni, soha nem leszek képes mindazt megérteni.

A világban káosz és zűrzavar uralkodik

Naplórészlet: Utazás egy másik világba

Párttagok egy kis csoportjával beléptem a gettóba, hogy lássam, mi történik a falak mögött. Nyolc órát töltöttem ott, ám tíz évet öregedtem közben.

Odafelé menet, vasámap lévén, megálltunk egy templomnál. Amikor elhallgattak az orgona hangjai, a pap szavait hallgattuk. Szenvedésről és megpróbáltatásról, szeretetről és együttérzésről, szánalomról és jóságról beszélt, és „Isten veletek” áldással bocsátott utunkra. De mihelyt túljutottunk a gettófalba épített őrházakon, máris a szenvedéssel és a megpróbáltatással találkoztunk. Mikor beléptünk, egy kocsi közeledett felénk, három férfi vonszolta. Felfúvódott holttestek halmát szállította, fejük a sáros keréknyomok diktálta döcögés ritmusára rázkódott. Először tehát

a halál társával, az éhínséggel találkozunk. Lehetetlen volt nem éreznünk minden utcasarkon a jelenlétét: ez az erő hajtotta vég nélkül előre az utcákon a legyöngült, kétségbeesett arcú emberek áradatát. Bármerre tekintettünk, rémisztő látvány fogadott bennünket: egy holttest, arca újságpapírral letakarva, egy férfi – sietve eltávolítva róla a felöltőt – reménykedve kutatja át a zsebeit; egy kislány, magához szorítja hűgát, aki – haldokolván vagy álmában – sorsába beletörődött sir; egy idősebb férfi, tflin a fején, vézna kezét előrenyújtja, szemében megbékélés minden borzalommal; egy fiút, aki krumplihíjat próbált becsempészni a gettóba, egy csapat őr vesz körül, harsány nevetéssel mulatnak rajta, mielőtt levetkőztetik és halálra verik.

Fiatalember egy csoportja gyűlt össze egy hirdetőtábla előtt. Az egyik, általam nem értett nyelven íródott hirdetés fölkeltette a figyelmemet. Elmagyarázták nekünk, hogy az egy aznap megtartandó hangverseny hirdetéské, egy kis létszámú kórus és egy hegedűs lép föl. Más hirdetések Tóra-oktatásról és aktuális eseményekről szóló előadásokról tájékoztattak. Vajon ezek a rendezvények képesek voltak-e akár kis időre is elcsillítani a gyötrő éhséget, elnyomni a holnapról való rettegést? Honnan merített erőt ez a nép ahhoz, hogy szembenézzen az öldöklő angyallal?

A *Judenrat* tagjaival is találkoztunk, a közösség vezetőivel, azokkal a szerencsétlen emberekkel, akiknek a kezébe volt letéve fivéreik és nővéreik élete, ám akiknek nem állt hatalmukban megmenteni őket. Újfent arra kényszerítették a *Judenrat*ot, hogy szedjenek össze egy szállítmányra való embert, miközben a főtéren már bőgött a teherautók motorja. Lökődősödés és kiabálás közepe, anyákat és gyermekeiket kényszerítették a teherautók kitért torkába, a botjukat szorongató öregekkel, betegekkel, rokkantakkal és gyengékkel együtt. Mindegyikük arcán lidérces félelem tükröződött. A közeli vasútállomásra hajtó teherautók fekete füstjéből néma kiáltás szállott, és az a fájdalmas bizonyosság, hogy holnap és holnapután újra és újra megismétlődik ez a jelenet, egészen a gettó utolsó leheletéig.

A város főútjára, lüktető, vidám tömegekkel zsúfolt szívébe visszatérve azonnal egy másik világba csöppentem. Egy keskeny kerítés és néhány kapu két oly különböző világot választott el egymástól! Mit tudnak világom lakói a másik vi-

lágban élő szomszédairól? S ha beszélnek róluk, meghallgatnának-e? S ha meghallgatnának, tudnának-e hinni nekem? És ha hinnének nekem, nem igyekeznének-e megmagyarázni a tényt, nem próbálnák-e különböző okokkal, ésszerű magyarázatokkal tisztára mosni lelkiismeretüket? És ha megkérdeznének, miért sújtotta mindez a zsidókat, miképp felelnék?

Mindent elárasztott a sötétség

Egy papírcsek közé csúsztatott papírszeleten talált szöveg

A nevem Gertrud. A városunkban sok Gertrud volt, de ebben a hosszú, hideg barakkban nincs más Gertrud, csak én. Van itt egy Anna, aki Ukrajnából származik, Gittel Lengyelországból, Helen Németországból, Gratzia Görögországból, és még hosszasan sorolhatnám a neveket, azokat, akik egykor nők voltak. Mily kegyetlen, rideg mágnes vonzott ide mindannyiunkat a kontinens sarkaiból! Ide, ahol mindannyian egyetlen öntőformába kerülünk: facipő, darva szövésű ruha és takaró minden oltalmunk a könyörtelen hideg ellen, a bádogtányér és kanál, melyekben soha nincs elegendő étel, hogy csillítaná örökké mardosó éhségünket. A múlt lassan elmosódik, s csak a jelen, a ma, az épp-most, ez a pillanat van, a varrógép, egy adag bűzös leves, a napi teendők, melyek néhányunkat teljesen el-emésztenek, másokat pedig kiszakítanak belőlük, eltűnnek – sikoly és kutyaugatás kíséretében –, senki sem tudja, hova.

A jelen kitölti egész létünket. A jövőről senki sem beszél, s a múltra alig-alig emlékezem. Jaj, mily bolondok és vakok voltunk! Nem hallgattunk a szóra, hogy hagyjuk el hazánkat és vándoroljunk ki a távoli Keletre, elfordítottuk fejünket a „Zsidók nem kívánatosak!” tábláktól. Nem voltunk hajlandók meghaladni a gyalázatos beszédeket, mondván, azok pusztán szavak – márpedig valójában mire képesek a szavak? Minden erőnkkel hinni akartuk, hogy nyomtalanul elmúlik a vihar, csak alázkodjunk meg egy kis ideig. Még az égő zsinagógák éjszakája után is, amikor az utcákat a törött üveg törmelékei borították, még ezután is tovább reménykedtünk, hogy végül minden jóra fordul, hiszen rosszabb már nem történhet velünk, és itt végtére is kulturált emberek élnek.

Jaj nekünk, vak bolondoknak, akik nem tudtuk, mit tartogat a jövő. Egy péntek éjjel történt. A szalonban üldögtünk. Manfred, tolokocsihoz kötött béna apám, együtt énekelt a rádióban hallható kórossal. Az ajtó hirtelen kivágódott, majd beléptek: fekete egyenruhák és fényes bakancsok. Apámat az egyik szomszédos helyiségbe tuszkolták, nekünk pedig megparancsolták, hogy tíz percen belül csomagoljuk össze poggyásunkat. „Maguk biztonságos és nyugodt helyre mennek” – mondták. „Gyorsan, gyorsan!” Később csak képkockák és szófoslányok: egy puskalövés, a szomszédok kiüresedett tekintete, a város dermedt tere, egy anya búcsúkiáltása, a piszkos teherautó, a marhavagon, lehetetlen lélegezni benne, a hosszú barakkok, bennük csak faágy, és a kápók, arcukon a kétségbeesés.

Leborotválták a fejemet, amikor behoztak minket a barakkokba, a hatágú sárga csillag helyett egy kék számot égettek karunkba, s attól a pillanattól kezdve csak a varrás, a varrás reggeltől estig, szünet nélkül, napról napra: varjuk a fényes bakancsokhoz a sapkát, a kabátot, az inget, a nadrágot. Eleinte még töprengtem: „Miért?” Miért én? Miért mi? Miért most? De nem kérdezek már. A kérdés még fájóbb, ha nincs rá válasz.

Ma éjjel mindannyiunkat más helyre visznek. Ezt mondta nekünk a kápó, egy szóval sem többet, de az arca búskomor volt. Mindezt papírra vetem majd valahogyan, s ha emberi lény valaha is megtalálja, talán lesz elég ereje megkérdezni, mi az oka, hogy nincs...

A feneketlen mélység előtt

Jaakov David Ben Joel Cvi Halevi utolsó szavai

Négy születésem volt, és egyszer már meghaltam. Első születésem szüleim, nyolc fivérem és nővérem körében történt, amikor Hen segítségével – áldott legyen – huszonöt évvel ezelőtt megláttam a napvilágot. Az elmúlt tíz év során, amikor egyszer meg is haltam, három születésem volt. Az után a halál után nincs halál, mely valaha is megremíthetne.

Második születésem a kiválogatás éjszakáján volt, amikor a központi téren összegyűjtöttek bennünket, a város férfiai. A csillagok eltűntek, s a sötétségben csak a sárga foltok pisláskoltak. Föl-

szólítottak bennünket, hogy álljunk hosszú sorba és vetkőzzünk le derékig. Egyenként haladtunk el egy sápadt olajlámpa mellett; egy fekete öltözötű ördögi figura, kezével intve, jobbra vagy balra irányított bennünket. Azonnal fölismertem, hogy egyik oldalra az erőseket és megtermetteket, a másikkra pedig a fiatalokat és az öregeket terelte. Sietve teleraktam a cipőmet földdel, hogy néhány centiméterrel magasabb legyek. Kidüllesztettem mellkasomat, sőt még lábujjhegyre is álltam, amint elhaladtam mellette. Az erősek közé sorolódtam. Később hallottuk a lövéseket, s tudtam, hogy életemet ajándékba kaptam. Áldott legyen az Ő neve.

Harmadszor akkor születtem meg, amikor ezer társammal együtt arra kényszerítettek, hogy a csatatéren a katonák előtt haladjunk el. A terület aknákkal volt tele, s mi élő falat formáltunk a csapatok előtt. Napról napra fogyatkoztunk, ahogyan szétszaggatott társaink testét magunk mögött hagytuk, eledelül az ég madarainak és a mező vadjainak. Hetvennyolcan éltük túl a menetelést. Amikor végül újra elértük a szállásul szolgáló istállót, ahol megkaptuk a napi adag kicsiny szappanunkat, úgy éreztem, újra megszülettem. Áldott legyen az Örökkévaló mindennap.

Negyedik alkalommal, valamivel később, ugyanazon az éjszakán születtem meg. Kimentem az épület udvarára, ahol észrevettem a gyufa fellobbanását és a tűzgyújtó undorító vigyorát. Mivel az élőfal teljesítette küldetését, nem volt többé szükség rá. Az istálló lángra kapott, s minden társam az égbe szállt a lobogó máglyán, az Henhez – áldott legyen – fölemelkedő áldozatként.

Aki négyszer született, az nem fog csak egyszer meghalni. A tűztől való megmenekülésem után jött értem a halál. Helybéliek kaptak el, betuszkoltak egy marhavagonba, mely oda tartott, ahol „a munka szabadabbá tesz”. Zenekar fogadott bennünket, s mindannyiunkat, kezünkben szappan és törülköző, fürödni vittek, hogy megmossuk izzadt testünket. Az égő hús szaga összezavarta érzékeinket. A szappan mintha égett volna kezünkben, a zenekar folyamatosan játszott. Isten irántam való könyörületének hála, az utolsó pillanatban kiemeltek a sorból, így nem kerültem bele a fürdőterembe vadul betuszkolt, mezítelen tömegbe. Az ajtó fülsiketítő zajjal bevágódott, a teremből pedig szavakkal le nem írható hangok törtek elő: a beáradó gáz szömyű sziszegé-

se vegyült az erőten, gyenge kiáltásokkal: „Smá Jiszráél”, „mamele”, „a Mindenható az Henünk”, „madre mia”, „Egy az Isten” és „tatele”. Majd néma, rövid csönd. Ekkor kezdődött a feladatom: eltávolítani a testeket, kihúzni az aranyfogakat, a kemencébe vetni a halottakat. Amikor évek óta nem látott testvérem, Laizer fogait húztam, meghalt a szívem. Testem továbbra is élt, de én az élőhalottak egyike lettem. Az Örökkévaló adta, s az Örökkévaló elvette életemet, áldott legyen az Örökkévaló neve. Hogyan s miképp is vitte véghez úgy művét a Világegyetem Ura, hogy elveszítsük hitünket Benne! Ám az Ő haragja és az Ő dűhe ellenére sem voltunk hajlandók feladni.

Amikor újra meghalok, ne szaggassatok meg ruhátokat; ne gyászoljatok, mert nincs halál a halál után. Meg se próbáljátok megkérdezni: miért. Amit nem tettem meg magamért, azt ne próbálják mások megtenni értem.

Égi szózat száll bizonyosságul

(Jeremiás siralmai dallamára)

Égi szózat száll bizonyosságul: siratom őket.

Siratom Gertrud szüleit, akiket elválasztottak egymástól. (Közösség: siratom őket.)

Siratom Gertrudot, Anushkát, Gittelt, Helent és Gratiát, akik életük teljében haltak meg munkatáborban. (Közösség: siratom őket.)

Siratom a Judenrat tagjait és a zsidó kápót, akiknek olyan feladatot kellett teljesíteniük, melyet nincs ember, ki teljesíthetne. (Siratom őket.)

Siratom Jaakov David Ben Joel Cvi Halevit, aki kétszer halt meg és négyszer született. (Siratom őket.)

Siratom kilencszázhuszonkét társát, aki az aknamezőkről az égbe szállott. (Siratom őket.)

Siratom a hetvennyolc megmenekültet, akiknek a hamvait az istállóban gyűjtötték össze. (Siratom őket.)

Siratom Leizert, aki legrettenetesebb rémálmaiban sem látta, hogy holttestéből aranyfogakat húz ki testvére. (Siratom őket.)

Siratom őket, és siratom a gettókba és internálótáborokba zsúfolt milliókat; az erdőkben rejtőzőket és a padlásszobákban vagy föld alatti bunkerekben bujkálókat; azokat, akik más vallás ke-

belében találtak menedéket, és azokat, akik elvesztették Istenüket; azokat, akik doktoroknak és tudósoknak nevezett vadállatok kezében kísérleti alanyok lettek; azokat, akik éhségtől és szomjúságtól haltak meg, akik tehervonatokban vagy gázkamrákban fulladtak meg, akiket lelőttek, elevenen eltemettek vagy elégették; azokat, akiket mások megfélemlítésére nyilvánosan akasztottak föl; azokat, akik elvesztették hazájukat, méltóságukat és reményüket; s azokat, akik életben maradtak, hogy napról napra, és percről percre újraéljék a rettenetét.

Síratom őket: síratom a gyermekeket, akik sohasem tanulhatták meg azt mondani, „mama”; a fiúkat és a lányokat, akikről elvették ifjúságukat, akiknek, mielőtt virágba borult volna, már el is hervadt életük; a nőket, akik sohasem ismertek férfit; az idősebbeket, akik nem kapták meg a nyugodt öregkor kegyelmét; a zenekarokat és a zenét; a világ minden szépségét, mely elvesztette színei szivárványát, s csak a barnát, a szürkét és a feketét ölthette magára. Síratom mindezeket.

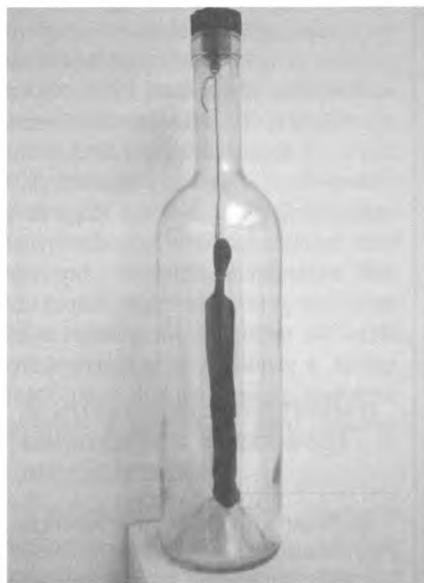
(A Jeremiás siralmi dallama itt véget ér)

Mily sokat küzdöttem a leeresztett függöny előtt, a könyörület és kegyes Egy, a jóság és az igazság birtokosa előtt! Mint könyörögtem és esedeztem, mennyire akartam érteni! Tudta mindezt Ő fenn, a magasságban? Isten rendelkezése volt ez, az Övé, aki könyörületes? Ez volt ennek a népnek a fizetsége? De nem érkezett hozzám hang, nem volt válasz, csak elkésérítő csönd. Ő, a Legfőbb, titokba burkolózik, a titok ányékában lakozik. Mélyek, rejtettek és lélegzetet elállítóak az események; senki sem érti meg őket, de még az égi hang visszhangjait sem.

Újra világosság lesz

Újra a krónikás szólott:

Az éjszakai égbolt peremén már kivehetők a hajnal első sugarai. Csíkos öltözötű, kihunyt tekintetű emberi lények roncsait világítják meg. Már nem tudják, hogyan lehetnének boldogok, testük kivet mindenféle ételt. Buldózerek ezerszám lökik irtatlan nagy sírgödörökbe a vékony, meztelen holttesteket: rendre egymásra hullanak, végtagjaik elasztottak. A gyökértelemné váltak táboraikban emberek áradata bolyongott, elkesere-

Hámán és tíz fia, 2000, mahagóni. A XIV–XVI. századi német és holland Eszter-tekercekből gyakran felbukkan a kivégzett Hámánnak és fiainak képe, akiket azokra az akasztófákra húztak föl, amelyeket ők Mordechájéknak szántak. Az eredeti Megillaban a kivégzés karóba húzás által történt. A szobrok borosüvegekben lógnak. A Purim az az ünnep, amikor az ivás nem bűn, sőt... A kötél csüngő kis figurák, ha megrázzuk az üveget, csilingelnek. Hámán és fiainak neve a dugókon olvasható: Parshandatha, Dalphon, Aspatha, Poratha, Adalia, Aridatha, Parmashta, Arisai, Aridai és Vaizatha.

detten kutatván családtagjaik után, félvén, nehogy utolsó reményükben is csalatkozniuk kelljen. A szerencsétlenek, akik megpróbálták visszatérni otthonukba, ellenséges szomszédokra bukkantak ott, s az egymást követő gyilkosságtól sokszor csak a csoda mentette meg őket. Az emberek, akik nem tudtak, vagy igyekeztek nem tudni semmiről, akik nem voltak hajlandók vagy megtiltották elhinni azt, amit tudtak, könnybe lábadt szemekkel álltak, nem tudván, hova fordítsák tekintetüket, miként tisztítsák meg lelkiismeretüket.

Az emberek lassanként visszatértek otthonukba, a családok újra egyesültek. A visszatérők megházasodtak, gyerekeik születtek. Egymást követték a Keletre tartók hullámai, létrejött egy büszke álam, és az egész világon virágoztak a zsidó élet központjai. Újra indultak a vonatok az üdülőhelyekre, s a zenekarok a világ minden szegletében vidám muzsikát játszottak. Talán ezt kérték egykor az ég-től, hogy valamilyen vigaszra leljenek azok, akik gyászoltak és szenvedtek.

A hősiesség példáit megismerte a világ, a Gyászolók Káddisa hangzott a halottakért, visszaemlékezéseket írtak, emlékműveket állítottak, hogy a gyászolók végre valahol elsirathassák halottaikat; büntetés sújtotta a bűnösöket; a testben és lélekben megkínzottak segítséget kaptak. De az álmok angyalát nem lehetett megfékezni, ő továbbra is éjszakáról éjszakára rettegésben tartja a megmenekülteket; nem lehetett elnémitani a mardosó lelkiismeret hangját, mely magyarázatot követel az ördögi gonoszságra és a szív érzéketlenségére.

A „Miért?” kérdések – miért épp benünk?, miért épp őket?, miért most?, miért így? – még mindig a levegőben szállnak, ott lebegnek minden emberi tett fölött, s nincs rájuk válasz. Az idő fogja megmondani, mit tanultunk; csak az idő fedi majd fel, hogy valóban meghallottuk-e a lemészároltak véreinek hangját, mely a földről az égbe kiált.

Ne gyászoljatok túlzottan, de ne legyen úrrá rajtatok a fásult feledés sem.

Ne engedjétek, hogy visszatérjenek a sötétség napjai; sirjatok, de töröljétek le könnyeiteket.

Ne adjatok föloldozást és fölmentést, ne próbáljatok megérteni.

Tanuljatok meg válasz nélkül élni.

Bár vérünk hullott, éljétek!

Ábrahám Zoltán fordítása

GRETCHEN SCHAFFT

A kollektív tagadás és a háború emlékezete

Bevezetés

A pszichológia és pszichoanalízis alapvető fogalma a tagadás (**Sigmund Freud**, 1930).¹ Minden egén tagad valami olyan valóságos tény, ami kínos, traumát okoz a számára, vagy valamilyen más kellemetlen érzelmet, érzetet kelt benne. Ugyancsak előfordulhat bizonyos tényekkel kapcsolatosan egyes érzelmek beismerésének tagadása. Olyanok, akik tagadják a valóságot, elfojtással, semmissé nyilvánítással, vagy a bűnösség és felelőség magukról másokra történő áthárításával kerülnek a kellemetlen tényekkel és információkkal történő szembesülést.

Ugyanakkor minden pszichiáter tudja, hogy bár a tagadás időszakosan megkönnyebbülést jelent a kellemetlen érzéseket tekintve, hosszú távon diszfunkcionális beilleszkedést okozhat, ami lehetetlenné teszi a valóságon alapuló helytállást, és egyben irreális és egészségtelen reakciót vonhat maga után a konfliktushelyzetekben (**Anna Freud és J. Sandler**, 1985, **Michael A. Milburn és Sheree D. Conrad**, 1996). A tagadást egyre növekvő mértékben nem csak a pszichiáterek és pszichológusok ismerik fel. Maga az elv már belépett az amerikai diskurzusok (sőt, a mindennapi élet) fő irányvonalába is, ahogyan azt a mindennapos „talk show” -k mutatják, amelyekben a házigazda, a vendégek és a „szakemberek” szorosan összehangolják gondolatmenetüket, hogy felismerjék a jelenséget

és szembeszálljanak azzal, aki „tagadásban van”.

Ugyanakkor, amikor az amerikai nyilvánosságban tudatosodott az egyéneknek a tagadáshoz való viszonya, teljesen vakok azzal a polgári konszenzussal szemben, amely tagadja a valóság szociális komponenseit. Ebből következően a társadalmi csoportokon belül meghatározhatunk egy tagadási formát, ami párhuzamos az egén pszichológiai tagadásával: ez egyfajta *társadalmi tagadás*. Amikor a társadalmi tagadást azok kezdeményezik, vagy azok vesznek részt ebben, akik közvetlenül vagy közvetve – mint helyi, állami vagy országos hatóságok – megjelenítik a múltat, *kollektív tagadásnak* nevezhetjük. A kollektív tagadást úgy határozhatjuk meg, mint a rossz hímevet jelentő események téves újraformálását azok által, akik közvetlen vagy közvetett kormányzati hatalommal rendelkeznek, annak érdekében, hogy ezek az események kevésbé legyenek erkölcsileg terhelő jellegűek, értelmetlenebbeknek látszódnak, vagy elhárítsák a vádat azok elkövetéséért (**Trouillot**, 1995). Ahogyan a modern pszichiátria az egén vonatkozásában kialakította a sémát a tagadás észlelésére és elemzésére, ugyanúgy a társadalomtudósok is kialakíthatják a paradigmát a polgári társadalomban fellépő kollektív tagadás észlelésére és elemzésére.

A kollektív tagadás elve

A védekező mechanizmus azért kezd hatni, mert az egén nem szívesen vett érzéseket, indulatokat, magatartásokat vagy észleléseket tapasztal, amelyeket – ha fenn akarja tartani a saját pozitív önértetét – el kell magában rendeznie. Például amikor a kellemetlen féltékeny-

¹ Megjelent a *Journal of the American of Psychoanalysis*-ben: 26(2):255–272., 1998. A Szombatban megjelent szöveg az eredeti rövidített változata.

ség vagy gyűlölet tudatossá válik, átme-
het félelembe vagy szorongásba. Az is
előfordulhat, hogy valaki ahelyett, hogy
szembenézne a kényelmetlen valóság-
gal, egyszerűen tagadja annak létezését.
A védekező mechanizmus révén a tudat
egyfajta fiktív valóságot alakít ki, ami a
világ olyan észlelését és azzal való köl-
csónhatását alakítja ki, amely minden
egyén számára más és más. Ez a védeke-
zés (amely egyéenként egy bizonyos
sablon szerint alakul ki) csökkenti az ész-
lelt stresszt (Anna Freud, 1996). A psi-
choanalitikus feladata az, hogy a beteg-
gel együttműködve áttörjön ezen a véde-
kező „valóságon” az alatta lévő tudatalat-
tiig, és tudatossá tegye a korábban meg-
oldatlanul maradt konfliktus alapját, ami
a neurotikus reakálást kiváltotta.

Nagyon fontos annak a felismerése,
hogy a tudatalatti behatolása a tudatos
valóságba nemcsak az egyén, hanem an-
nak a csoportnak a tapasztalatából is
ered, amellyel az egyén azonosítja magát.

Úgy is mondhatnánk, hogy társada-
lom, ország, város vagy polgári közösség
gyáva, erőszakos, gonosz vagy gyűlöle-
tes tettei képesek arra, hogy hatást gya-
koroljanak polgárai pszichéjére és identi-
tására, mintha ők követték volna el a bű-
nöket, vagy szerették volna, hogy maguk
kövessék el azokat. Ezek a személyiség-
re kívülről érkező hatások a félelmen,
szégyenen, depresszió és a lelkiismeret-
furdaláson keresztül hasonló módon
jelennek meg, mint a személyiségen be-
lüli hatások, és védekező mechanizmust
alakítanak ki, hogy az ugyanúgy kezelje a
kellemetlen érzelmeket, ahogyan a sze-
mélyiségen belüli hatást kezeli. „Erkölc-
si magányt” hoznak létre, ami éppen olyan
elviselhetetlen, mint a pszichikai magány
(McLaughlin, 1966: 249.; idézi **From-
mot** [1941] 1969: 154.).²

A kollektív kényelmetlenségi érzés az
egyéni érzéstől eltérő módon alakul ki. A
társadalom maga alakít ki olyan rendsze-
reket, amelyek révén nem csak a kollekt-
ív, de az egyéni tevékenységeket is érté-
kelik vagy elítélik (**Linenthal**, 1995: 7;
Gillis, 1994). Ez az erkölcsi világkép
vagy szellemiség be van ágyazva külön-
féle kulturális üzenetekbe, amelyek tár-
salgás, testbeszéd, kulturális termékek,
mint például könyvek, zene útján kerül-
nek át a köztudatba, illetve különféle for-
mák segítségével, mint amilyenek a mül-
tat megörökítő emlékművek és múzeu-
mok formája és tartalma. A társadalom
vagy a csoport tagja „idomul” a ki nem
mondott, de megértett identitáshoz.

Fromm (1962) ezt úgy írja le, mint a „tár-
sadalmi tudatalatti” termékét. Elmélete
szerint minden társadalom egyfajta „szo-
ciálisan beidegzett szűrő” alapján tevé-
kenykedik, amely a tapasztalatokat ért-
hető kategóriákba szervezi. A szűrő ma-
gába foglalja a nyelvet, amely lehetővé
teszi a gondolatok és érzések megneve-
zését, a logikai rendszert, amelynek ré-
vén a gondolatok rendszerbe foglalha-
tók, valamint a gondolatok, érzelmek és
viselkedés tartalmát, amely egy társadal-
mon belül megengedett (Fromm, 1960).

A kulturális „alapelemek” nem egy-
formák az egyes csoportokra nézve. A
társadalmi feszültségek egy része a he-
lyes társadalmi beállítottságra törekvő
különböző elképzelések közti versen-
gésben keresendő. Egyes esetekben ez
az ellentét a generációk, más esetek-
ben etnikai csoportok, időnként pedig
egy gazdasági vagy politikai érdekcso-
porton belül a többség és a kisebbség
jövőképe között alakul ki. Ugyanakkor
a szellemiséget vagy erkölcsi világkép-
et a társadalmi intézmények, iskolák,
családok, vallási közösségek és nyilván-
osságoknak szánt alkotások továbbítják.

A múltat ábrázoló, a közösségnek
szánt alkotásoknak, mint a szobrok és a
múzeumok kiállítási tárgyai, amennyiben
társadalmi jóváhagyást és támogatást
akarnak elérni, összhangban kell lenniük
a bennük foglalt logikai, nyelvi, tartalmi,
érzelmi, kulturális és társadalmi elképze-
lésekkel. Ezek a nyilvánosságunk szánt
alkotások erősítik és támogatják a közös-
ségi tudat érzetét, ami a múlt fiktív létre-
hozásának terméke. Ha a megjelenítés a
múltat úgy ábrázolja, hogy ellentétes a
közösség szellemiségével, úgy a nyugta-
lanságot, szégyent és egyéb kellemetlen
érezelmeket kelt. Nem felel meg a „tár-
sadalmi szűrő” szerepének, ami védené
a fiktív realitásunkat, és lehetővé tenné a
pszichológiailag kellemes tartományon
belül maradáást. Sőt, a szellemiség ren-
dszerén vagy egy más szellemiséget képvi-
selő kisebbségi érdekcsoporton belüli
értékrend ösztönzést ad egy olyan törté-
nelmi múlt megjelenítésére, amely a mi
hajlamainkat másnak állítja be, mint
amilyeneknek gondoljuk.

A mélyen szégyenteljes események közösségi megjelenítése

Közülünk, akik fogyasztjuk a kulturális
üzeneteket, kevesen vonják kétségbe
azokat az elképzeléseket, és nyilvános
megjelenítésüket, amelyek elének ben-

nünket. Amit elfogadunk, az egyrészt
azon a bizonyosságon alapszik, hogy
„szakértőket” alkalmaztak az ilyen elkép-
zelések létrehozására, és ennek megfele-
lően az ő történelmi és pedagógiai itele-
tüknek helyesnek kell lenniük. Egyidejű-
leg annyira hozzászoktunk saját társadal-
mi szűrőinkhez, hogy megérezzük egy
adott megjelenítés „helyes” vagy „helyte-
len” voltát. Belenyugszunk abba a mód-
ba, ahogyan megjelenítjük a múltunkat.
A turizmus mint iparág azon alapszik,
hogy a misztikus múltból valóságot csi-
nál az átmenő vendégek számára, akik
azt akarják érezni, hogy néhány nap alatt
átélték az adott hely történelmi múltjá-
nak lényegét. Amikor meglátogatunk egy
várost vagy egy történelmi helyet, keve-
sen gondolnak arra, hogy részt vesznek a
mitoszformálásban. Még azok az értelmi-
ségiek sem gondolnak erre, akik elfo-
gadják, hogy a posztmodern valóság az
értelmezésen múlik, és az egyik értelme-
zés éppen úgy érvényes lehet, mint a
másik, amikor múzeumba vagy más ha-
sonló helyre látogatnak. Ehelyett rend-
szerint azzal a feltételezéssel élnek, hogy
amit látnak, az a valóság hű ábrázolása,
ám a valóságban ez a megjelenítés a sa-
ját, társadalmilag kialakított szűrőjüket
teszi még hitelesebbé.

1993-ban Berlinben, a város szívé-
ben felavatták a „*Neue Wache*” hábo-
rús emlékművet. Ez az emlékmű szá-
mos kritikát váltott ki, elsősorban erő-
teljesen koncepcionális jellege miatt
(**Halbach**, 1995). Ahelyett, hogy szim-
pátiát ébresztett volna, a háború min-
den résztvevőjét áldozatként azonosí-
totta, egyformán beleértve azokat, akik
elszenvedtek, és azokat, akik aktívan
közreműködtek benne. Az emlékmű lé-
nyegében a **Käthe Kollwitz** által alko-
tott „*Pieta*” négyszeresen megnagyobbí-
tott változata, amely az emlékmű köz-
ponti alakja, és amit eredetileg saját
fiának mint német katonának az emlé-
kére készített, aki az I. világháborúban
belga földön esett el.

Ugyanebben az időben Budapesten a
Soros Alapítvány is létrehozott egy kiál-
lítást, amely a magyar holokauszt törté-
netét mutatta be. A kiállítás tervezője
egy interjúban elmondta, hogy a meg-
rendezés egyetlen oka az volt, hogy olyan
külső támogatást kapott, amit nem le-
hetett visszautasítani.³ Érdekes módon
ezen a kiállításon bemutatták a Lánchíd
egy 1944-ben készített, felngyított
képét, amelynek egy sötét sarkában az
látszott, hogyan lőnek a Dunába több

száz zsidót. Azon a helyszínen, ahol mindez történt, alig egy kilométerre a kiállításától, semmiféle jelzés vagy emléktábla nem található.

Németországban komoly nézeteltérések vannak azzal kapcsolatban, hogyan emlékezzenek vissza, illetve hogyan emlékezzenek meg a Harmadik Birodalomról és a holokausztról. Míg a korábbi koncentrációs táborok területén az emléktáblák vagy kiállítások figyelemreméltóan részletesek és emlékeztetők, addig egyes múzeumokban a kiállítások félrevezetőek vagy semmilyen tájékoztatást sem adnak a múlt eseményeiről. Az egyik legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy teljesen őszintén nyilatkoznak-e arról az erőszakról, amelyet az állam gyakorolt saját állampolgáraival szemben.

Stuttgartban a városi törvényszék épületében guillotine-nal végezték ki a Hitler-ellenes antifasiszta embereket, mégsem emlékezteti egyetlen felirat sem az ott elhaladókat arra, hogy azon a helyen saját polgártársaikat fejezték le (Baden-württembergi Igazságügyi Minisztérium, 1994; Endelmann, 1991). A körbefutó alacsony falon található felirat csak „kivégzést” említi.

A város központjában egy másik emlékmű is emlékeztet azokra, akik szembeálltak a fasiszmissal. Az emlékmű hatalmas blokkokból áll, belső oldalán felirattal. Ez a meglehetősen félreeső hely nemcsak elmékedési célokat szolgál, hanem spontán módon illemhelynek is használják a járókelők.

A náci uralommal szembenállók közül számos túlélőt nem hívtak meg a városban különböző alkalmakkor tartott megemlékezésekre.⁴ Ezeket az embereket, politikai hitvallásuk miatt, gyakran kívülállóknak tekintik, mivel a körülmények ellenére és pacifizmusuk következtében hajlamosak szembehelezkedni az állammal.

A guillotine használatának kérdése ismét felmerült a berlini Karlhorst Múzeum egy kiállítása kapcsán. A szervezők be akarták venni az „ellenségképpel”, illetve a negatív sztereotípiákkal kapcsolatos kiállításba a **Herbert Baum**-ra való hivatkozást, aki fiatal zsidó kommunistákból álló csoportjával 1935-ben felgyújtott egy olyan szabadtéri kiállítást, amelyen az oroszokat gyakorlatilag állatoknak ábrázolták. A berlini Karlhorst Múzeum igazgatója a negatív sztereotípiák fontosságát, azok kialakulását kívánta hangsúlyozni: hogy ezek

hogyan alakítottak ki egy olyan légkört, amelyben könnyebben kerül sor atrocitásokra. Úgy találta, hogy erre elegendő a Herbert Baumra történő hivatkozás.⁵ A fiatalok lefejezéséről szóló hír információtartalmát nem találta elegendőnek ahhoz, hogy a kiállításon szerepeljen, ezért azt a szöveget választotta, hogy Herbert Baumot és társait elfogták és börtönbe vetették. A kiállítás kiadványában Herbert Baumot egyáltalán meg sem említik (Museum Berlin-Karlhorst, 1997).

A Harmadik Birodalomban széles körben alkalmazott kényszermunka következtében elszenvedett halál a náci korszakra történő emlékezés egyik legnehezebb tétele. Ez részben azért is olyan kényes kérdés, mert számos vállalat, amely hasznot húzott a megszállt országok lakosainak rabszolgaként történt dolgoztatásából, ma is létezik és működik. Így például a Siemens több ezer ilyen munkást foglalkoztatott, és több tucat munkahelyet alakított ki különböző táborokban vagy azok közelében, mint például Ravensbrückben, hogy javítsa a hatékonyságot (Weinmann, 1990). A Siemens cég müncheni saját múzeumában, ahol évente mintegy százezer látogató fordul meg, bemutatják a cég figyelemreméltóan haladó szociális politikáját a huszadik század elején, ugyanakkor igen kevés helyet szántak a II. világháború alatt folytatott tevékenységük ismertetésére. Azt állítják, hogy a Siemens 1941 és 1945 között rendelkezett a legnagyobb munkaerőforrással, de néhány kivételével – a szövetségesek bombatámadásai következtében – valamennyit elvesztette. Ez a példa azt is magában foglalja, hogy csak igen nagy erőfeszítéssel lehetett elvégezni az újjáépítést, és ismét azzá a nagyvállalattá válni, amilyen egykor volt.

Azt a tény, hogy a „legnagyobb dolgozó létszám” a kényszermunkásokat is magában foglalta, nem említi a felirat, sőt azt sem, hogy a Siemens is részt vett a koncentrációs táborok munkaerőinek kihasználásában, és egyes gyárait a táborokba vagy azok közelébe telepítette. A kiállítás a Siemens veszteségeit emeli ki, és ezzel az elkövetőből áldozatot csinál.

A kényszermunkásokra való emlékezés egy másik formája látható egyes német temetőben. Feltehetően a németek által megszállt országok állampolgárainak ezrei fekszenek azonosítatlan

sírkertekben. Rudolstadtban az itt eltemetett mintegy száz kényszermunkás sírja között található egy jeltelen sírkert több tucat gyermeksírral. A város vezetősége ismeri a sírokban eltemetettek neveit, de nem tudja vagy nem akarja feltárni, hogyan történt, hogy ezeket az embereket ebben a temetőben temették el. A tanúk felkutatása során előkerült egy személy, aki a Szovjetunióból idehurcolt kényszermunkások mellett dolgozott egy gyárban, akiket a városhoz közeli táborban szállásoltak el. A nőket a német hadsereg a hazájuk ellen végrehajtott támadása során hurcolta el. Amikor teherautókra rakták őket, sokan magukkal vitték gyerekeiket, mert nem akarták háború sújtotta hazájukban sorsukra hagyni őket. Németországba érkezve kiderült, hogy semmiféle intézkedés nem történt a gyerekek elhelyezésére, akikről nem gondoskodtak, és nagy részük meghalt.⁶

Egy müncheni múzeumban és képtárban számos kép, festmény mutatja be a város történelmét. Ezen a kiállításon két templom, a Mátyás-templom (nem azonos a budapestivel – a szerk.) és a zsinagóga sorsát egyformán mutatja: mindkettőt „a II. világháború előtt” rombolták le. Viszont: a Mátyás-templomot azért bontották le, hogy helyet csináljanak egy útnak, a zsinagógát pedig 1944 nyarán azért rombolták le, mert nem tudták elviselni egy olyan épület látványát, ami a zsidók életére emlékeztetett abban a városban, amely „**Hitler** mozgalmának fővárosa volt” (müncheni Városi Múzeum, 1990; Frost, 1987).

A kollektív tagadás formái

Leszögeztük, hogy a közösségnek igénye van arra, hogy megvédje magát minden olyan beállítással szemben, amely csökkenti hősiességét, illetve annak nyilvános megnyilvánulási formáját. Amilyen mértékben az egyes egyének azonosítják magukat helyi vagy országos vezetésükkel, olyan mértékben származtatják abból azonosságukat. Megbízott képviselőik olyan elképzelést alakítanak ki, amely nem állítja őket agresszív módon szembe azzal a valósággal, amelyet inkább védekező módon kezelnének. Egy német múzeumi igazgató a következőket mondta: „A nemzet olyan emberek közössége, akik egyetértéssel abban, mire akarnak emlékezni és mit kell elfelejteniük an-

nak érdekében, hogy fennmaradjanak.” (Jäschke, 1995, 119.). Ugyanakkor az is biztos, hogy – mint az az Enola Gay-jel kapcsolatos vitában nyilvánvalóvá vált – különböző csoportok eltérő módon szemlélik érdekeiket a történelem megjelenítésének kialakításában.⁷

Az állam vagy a helyi önkormányzat érdekelt lehet abban, hogy tagadjon szégyenteljes történelmi eseményeket akár azért, mert tartanak polgáraik ismereteitől, akár mert bizonyos politikai érdekeket kívánnak követni. Általánosságban egy kormánynak, képviselői útján pozitív állásfoglalást kell mutatnia annak érdekében, hogy kinyilvánítsa erkölcsi hatalmát a polgárok felett és más államok partnereként részt vegyen világméretű eseményeken. Nyilvános helyeken, múzeumokban, kiállításokon a katonai erő alkalmazásának beismerése nagyfokú rémületet válthat ki a polgárokból, gyanút és vegyes érzelmeket kelthet a kormánnyal szemben, és ellenállást válthat ki az egyénekben a jövőbeli katonai szolgálat iránt. A polgárok kétségbe vonhatják a jövőbeli háborúk jogosságát, vagy kérdésessé tehetik a nemzet részvételét jövőbeli, más népekkel közös katonai fellépésekben. Másrészt, ahogy Németország az elmúlt tíz évben az Ellenállási Múzeum révén megpróbálta bemutatni, hogy a Hitlerrel szembeni ellenállás jelentős és tiszteltreméltó volt, azt a benyomást kelti, hogy a német hadseregben meg lehet bízni. Egy nemrég rendezett kiállítás, amely a német hadsereg, illetve a Wehrmacht kegyetlenkedéseit mutatta be a II. világháború alatt a keleti fronton, nemcsak vitát és ellenkezést, hanem erőszakot váltott ki a látogatókból.⁸

Milyen körülmények között lehet felhasználni közpénzeket arra, hogy az eseményeket oly módon mutassák be, ami nem növeli az állam vagy a kormány imázsát? Ez gyakran akkor történik meg, amikor egyes áldozati csoportok kikövetelik, hogy történelmüket nyilvánosan ismerjék el. Ezek a helyszínek az áldozatok gyászának és tiszteletének kifejezésére szolgáló emlékhelyeké válnak. Előfordulhatnak olyan helyszínek is, ahol a történelmi események értelmezése vitatható (Gable és Handler, 1997). A körülményekhez képest a legjobb példát egyes európai koncentrációs táborok és haláltáborok emlékművei adják. Hasonló az eset Williamsburg (Virginia) egyes részein a gyarmati élet megjelenítésével, különösen a Car-

Füstölgő löporoshordó,
2001, diófa

Az itt kiállított bakancs Lévai Lászlóné (szül. Bokros Erzsébet, 1906–2001) tulajdona volt. Ebben vészelté át egy Dorog melletti kényszermunka-táborban a holokausztot. A bakancsot a háború után újratalpalták, és még sokáig hordták.

ter liget ültetvényél. Itt a látogatók az egykori ültetvényeknek megfelelően rabszolgáknak öltözött személyekkel létesíthetnek kapcsolatot, és történetüket a spontán kérdések és válaszok alapján ismerhetik meg.

A kollektív tagadás mechanizmusa

Ezek után a tagadás kultúrákon átható mechanizmusait a polgári környezetben beazonosíthatjuk. Azzal, hogy magyarazzuk azokat, a megfigyelő könnyebben meg tud ítélni egy kiállítást vagy emlékművet, mivel vagy hűek maradunk az eseményekhez és érzésekhez, vagy tagadjuk őket. A társadalmi elemzők számára az a fontos, hogy az egy bizonyos kultúrán belül fennálló konfliktusok a mögöttük lévő indítékok és azok világos bemutatása révén nyilvánvalóvá váljanak. Íme néhány példa a történelem szégyenfoltjainak tagadására.

A jelentés megváltoztatása. Amikor azt mutatják be, hogyan tör le bilincseit a rabszolga az amerikai partra éréskor, ezzel megkímélik a nézőt attól, hogy felidézze a történelemnek azt a szégyenteljes időszakát, amikor nem minden bevándorló érkezett oda saját akaratából. A bevándorlás mítosza makulátlanul tiszta marad és a nézőt nem terhelik az elmúlt idősakra, sőt napjainkra vonatkozó, feszültséget okozó következtetések. Az afrikai amerikaiaknál és a sok gyereknel, akik az emlékmű előtt haladnak el, amikor hajókirándulásra mennek, zavarodottságot vagy mély megbántódást eredményezhet, ha eltűnődnek ezen a képen.

A tettek téves tulajdonítása. Amikor egy fiktív áldozatnak vagy áldozatok nem megfelelő csoportjának emléket örökítik meg, ez lehetővé teszi a néző számára, hogy figyelmen kívül hagyja a történelmi nyilvánvalóság teljes súlyát és az abból eredő büntudatot. Amikor ahelyett a rabszolgapiac helyett, amely Annapolis piacterén működött, „Kunta Kinté”-ről, egy történelmi regény szereplőjéről emlékeznek meg a város hivatalnokai, akkor tulajdonképpen arra ösztönzik a polgárokat, hogy szándékosan ne vegyék figyelembe azt a módot, ahogyan a város és a nemzet létrejött. Nincs szükség arra, hogy kétszáz év elteltével vizsgálják a felelősség kérdését. A város továbbra is hangsúlyozni tudja a Dél romanti-

káját, hagyományos szépségét és kellemes környezetét anélkül, hogy felemlengetné a jogtalanságok zavaró képét. A látogatók egyetlen hősi képpel azonosulhatnak, nem számtalan szörnyűséggel.

Egy történelmi rémtett magyarázata időben korlátozott és földrajzilag körülhatárolt megjelenítésben.

A Budapesten a magyaroknak a holokausztal kapcsolatos élményeiről megrendezett jelentős és kitűnő kiállításon annak a hídnak a bemutatása, amely alatt magyar zsidókat lőttek a Dunába, a szemlélőben azt az érzetet keltette, hogy a város résztvevője volt ennek a történelmi korszaknak. Ugyanakkor néhány háztömbnyire a kiállítástól ennek az eseménynek semmi jele vagy nyoma sincs. A múzeum kiállítása csak néhány hétig tartott, és sok ember, aki nem látta a kiállítást, sohasem fog tudomást szerezni a Duna-parton lezajlott eseményekről, ugyanakkor a város hivatalos szervei mindig bizonyítani tudják majd, hogy bemutatták a tényeket.

Jelentős információk elhallgatása. Az olyan kiállítások, amelyek nem adnak megfelelő információt, mint a rudolstadt-i temető esetében, elkerülik a helyszín jelentőségének tárgyalását, valamint azokat az eseményeket, amelyek miatt létrehozták őket. Ugyanakkor viszont az ilyen megjelenítések szabadságot adnak a szemlélőnek, hogy ha úgy dönt, akkor egyéni összefüggéseket állapíthat meg. Egyúttal elkerülik mind a vitát, mind a felvilágosítást. A Siemens-múzeum esetében a kiállítás kerüli a több ezer munkás rossz szándékú felhasználásával és halálával kapcsolatos büntethetőségre történő utalást, és megóvja a nézőt attól, hogy vizsgálat tárgyává tegye saját viszonyát a múlthoz, mivel közülük sokan a jelenben is kötődnek a Siemenshez.

A jelentőség csökkentése. A németországi városok elutasító magatartása, amely nem ismeri el polgárai guillotine-nal történt lefejezését, csökkenti azt az árat, amit az antifasiszták fizettek Hitler-ellenes tevékenységükért. Azáltal, hogy kizárják az ezt ellenzőket a nyilvános ceremóniákról, az önkormányzatok nem adnak lehetőséget a polgárainknak, hogy azonosítsák magukat azokkal, akik mernek szembeszállni saját kormányukkal. Ugyanakkor lehetővé teszi a nézők számára, hogy csodálják azokat, akik általában kiálltak az igazság mellett, ami viszont szabadon értelmezhető.

Az események összefüggésének megmésztása. Ahogyan a müncheni múzeumban, illetve kiállításon két nem egyforma jelentőségű eseményt egyenlővé tesznek, az arra ösztönzi a nézőt, hogy ne legyenek kétségei, illetve hogy ne zavarják meg a tények. Az erőszakot és a normál fejlődést egyazon összefüggésbe hozzák, bár minden néző bizonyossággal tudja, hogy a zsinagógákat Németországban szándékosan és előre megfontolt módon rombolták le. Megkérdőjelezni sem kell egy ilyen kiállítást, mivel nem történelmi levéltárban, hanem egy művészi galériában került megrendezésre. A nézőt nem zavarják erőszakos tények, és szabadon szerezhet esztétikai élvezeteket.

Az elkövető szenvedése jóváteszi az áldozat szenvedését. Mind a Siemens, mind a müncheni Városi Múzeum kiállítása hangsúlyozza mindazokat a szenvedéseket, amelyet a németek viseltek el városaik és termelő ipari létesítményeik bombázása során. A berlini „Neue Wache” kapcsolatba hozza a II. világháború áldozatainak szenvedéseit az elkövetők és a tétlen szemlélők szenvedéseivel. Az emlékmű mindössze annyit mond, hogy egy háborúban mindenki szenved. Ez a szemlélet napjainkban Németországban számos különböző helyzetben figyelhető meg, olyan mindent felülbíráló elv lett, amely eltereli a figyelmet az áldozatok tragédiájáról, és sokkal nagyobb számú embert bátorít fel arra, hogy ebbe a kategóriába tartozónak érezze magát. Ez azt a benyomást kelti, hogy minden szenvedés egyforma, és az elkövető szenvedése elegendő ahhoz, hogy jóvátegye, amit a tulajdonképeni áldozattal szemben tett.

A kollektív tagadás és a közösség szellemi egészsége

Szellemi egészsége védelme érdekében mindenkinek szüksége van védekező mechanizmusra. Neurotikus alkalmazkodás az, amikor a védekező mechanizmus beavatkozik a szellemi egészségbe és jó közérzetbe. Ennek megfelelően a kollektív tagadás tartományában kell vizsgálni. Talán nem tudunk minden változáskor szembesülni őseink bűneivel. Ugyanakkor annak állandó és kitaró tagadása, hogy önző, erőszakos és lebecsült ösztöneink a múltban hatással voltak magánéletünkre, azt a folyamatos hiányt eredménye-

zi, hogy az emberi közösségek természetét nem értjük meg. Azok számára, akik azonosítják magukat az áldozatokkal vagy maguk voltak az ilyen korszakok áldozatai, a kollektív tagadás kétségbeesítő lehet. Lerombolhatja a realitások iránti érzéket, élményeik értékét és ügyük jogosságát.

Sehol sem olyan fontos a kollektív tagadás, mint a háború vonatkozásában. Ahogyan Elie Wiesel emlékeztet minket (1990, 225.):

„A háború – bár időben korlátozott – úgy tűnik, örökké tart. A halál szolgálataiban kigúnyolja az életet. Lehetővé teszi, hogy az emberek olyan dolgokat kövessenek el, amihez a normál életben nem lenne joguk: hogy rászokjanak a kegyetlenkedésre. A tudatalatti ösztönök közösségi, illetve egyéni kiélégülése révén a háború túlságosan is az emberi természet része ahhoz, hogy ki lehessen küszöbölni – bármikor is az emberiség történelme folyamán.”

Ha egy a társadalom tagadja múltbeli részvételét a harcokban és erőszakban, ha lealjasítja vagy becsmérléni azokat, akik hallgattak lelkiismeretükre, ha dicsőíti azt, ami jogtalanság vagy embertelenség volt, vagy csupán megtagadja, hogy szembenézzen a történelemmel, akkor utat nyit afelé, hogy ezek az elkövetett tettek a jövőben megismétlődhessenek. Azok a polgárok, akik átlátnak ezen a tagadáson, kisebbségbe kerülnek és kívül maradnak a társadalom fő áramlatán. A társadalmi szűrő továbbra is meghatározza a polgároknak, mit élhetnek vagy nem élhetnek át könnyen, és megnehezíti a következő generáció számára, hogy értekezze az öntudat kérdéseit.

Egy globális közösségben, ahol a tömegkommunikáció új formái kötik össze az embereket, az információkhoz való hozzáférés egyre növekvő mértékben cenzúrázatlan, és hallatlan mértékben változtatható. A polgárok az interneten keresztül bármilyen tárgykörben közvetlenül megoszthatják egymással információikat. Azok, akik nem félnék attól, hogy szembekerüljenek azokkal a kellemetlen érzelmekkel, amelyeket a múlt szégyenteljes eseményeinek vizsgálata hozott napvilágra, képesek lesznek arra, hogy szembenézzenek mind a nemes, mind az aljas emberi tapasztalatokkal, és a tagadás kollektív formáit mindinkább kritikus szemmel nézzék.

Márkus János fordítása

IRODALOMJEGYZÉK

- Brouce, Francis J. *Shame and the Self*. New York: The Guilford Press, 1991.
- Endemann, Fritz. „Nationalsozialistische Strafjustiz in Stuttgart.” *Swäbische Heimat* Heft 4, 1991.
- Freud, Anna. *The Ego and the Mechanisms of Defense*. Madison: International Universities Press, 1966.
- Freud, Anna and Sandler, J. *The Analysis of Defense: The Ego and the Mechanisms of Defense Revisited*. New York: International Universities Press, 1985.
- Freud, Sigmund. *Civilizations and its Discontents*. New York: W.W.Norton & Company, 1961.
- Fromm, Erich. *The Sane Society*. Greenwich, Connecticut: Fawcett Publications, Inc., 1955.
- May Man Prevail. Garden City, New York: Doubleday & Company, 1961
- „Psychoanalysis and Zen Buddhism” in Erich Fromm, D. T. Suzuki, and Richard De Martino. *Zen Buddhism and Psychoanalysis*. New York: Harper and Row, 1960.
- Frost, Sal. *Hauptsynagoge München 1887–1937*. München: Aries Verlag, 1987.
- Gable, Eric, Richard Handler, and Anna Lawson. *On the Uses of Relativism: Fact, Conjecture, and Black and White Histories at Colonial Williamsburg*. *American Ethnologist* 19:791–805.
- Gable, Eric and Richard Handler. „After Authenticity at an American Heritage Site.” *American Anthropologist*. 98(3):568–578.
- Gillis, John R., Editor. *Commemorations*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994.
- Goffman, Erving. *Stigma*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1963.
- Jäschke, Bärbel. *Die Pieta der Käthe Kollwitz als Sinngebung des Sinnlosen*. IN *Totenkult*, Robert Halbach, Editor. Berlin: Karin Kramer Verlag, 1995.
- Justiz-Ministerium Baden Württemberg. „Mahnmal für die Opfer der NS-Justiz. Stuttgart, 1994.
- Lewis, Michael. *Shame: The Exposed Self*. New York: Free Press, 1992.
- Linenthal, Edward T. *Preserving Memory*. New York: Viking, 1995.
- McLaughlin, Neil. „Nazism, Nationalism, and the Sociology of Emotions: Escape from Freedom Revisited”. *Sociological Theory* 14(3): 241–261.
- Milburn, Michael A. and Sheree D. Conrad. *The Politics of Denial*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1996.
- Mitscherlich, Alexander und Margarete. *Die Unfähigkeit zu Trauern*. München: Piper, 1977.
- Morrison, Andrew P. *Shame: The Underside of Narcissism*. Hillsdale New Jersey: The Analytic Press, 1989.
- Ochsner, Jeffrey Karl. „A Space of Loss: The Vietnam Veterans Memorial” *Journal of Architectural Education* 50(3) 156–171.
- Schafft, Gretchen E. „Redefinitions of Heroes, Victims, and Perpetrators in the Concentration Camp Memorials of Eastern Germany.” Paper presented at the American Anthropological Association Annual Meeting, Washington, D.C. November 16, 1995.

Schafft, Gretchen and Gerhard Zeidler. *KZ Mahn- und Gedenkstätten in Deutschland*. Berlin: Dietz Verlag, 1996.

Sichrovsky, Peter. *Born Guilty: Children of Nazi Families*. New York: Basic Books, 1988.

Trouillot, Michel-Rolph. *Silencing the Past*. Boston: Beacon Press, 1995.

Volkan, Vamik. *Linking Objects and Linking Phenomena: A Study of the Forms, Symptoms, Metapsychology, and Therapy of Complicated Mourning*. New York: International Universities Press, 1981.

Weinmann, Martin. *Das nationalsozialistische Lagersystem*. Frankfurt/Main: Zweitausendeins, 1990.

Wiesel, Elie. *From the Kingdom of Memory*. New York: Schocken Books. 1990

Young, James. *The Texture of Memory*. New Haven: 1993.

Jegyzetek

1. Köszönetemet fejezem ki dr. Ronald Turcónak, aki javasolta a jelen cikk megírását, dr. Mauricio Cortinának és dr. Barbara Lenkrendnek a kézirat gondos átolvasásáért és megjegyzéseikért, valamint Hans Gasparitschnak, aki bepillantást engedett egy túlélő szempontjaiba. A szerző ugyancsak köszönetét fejezi ki dr. William Kincade-nek a témában velem folytatott alapos vitáért. A képekért az érdem Hans Gasparitschot, Gerhard Ziedlert, Carl és Ellen Echlert, valamint Norbert Kämpinget illeti.
2. McLaughlin emlékezteti olvasóit, hogy a tárgy elméleti kutatói szerint a fontosabb az a törekvés, ami a kapcsolatfelvétellel irányul, mint ami a dicsőségre. Ez azt mutatja, hogy azok az emlékművek, amelyek nemzetiségekkel, fajokkal vagy más szimbolikus mércével azonosítják és kapcsolják össze az elkövetők utódait, további pszichikai károkat okoznak a közösség szellemi egészségének. Ezt érdemes megfontolni az emlékművek tervezésénél, de ugyanígy kényszerítő erőt képvisel a túlélők és azok leszármazottainak állásfoglalása, akik azt kívánják, hogy ismerjék el mindazokat a borzalmas viszonyokat, amiket elviseltek.
3. Interjú Horn Emillel, Budapest (Magyarország), 1994.
4. Személyes beszélgetés a túlélővel, Hans Gasparitschcsal, 1995 és 1997.
5. Személyes beszélgetés Peter Jahnnal, a Karlhorst Múzeum igazgatójával, 1997. május 29.
6. Interjú Karl-Heinz Sommerrel, Rudolstadt (Németország), 1997. július 1.
7. 1995 nyarán az újságok egész Amerikában számtalan cikket közöltek arról a vitáról, amelyben a Smithsonian Országos Légügyi és Űrkutatási Múzeum kurátorai háborús veteránok csoportjának kemény ellenállásába ütköztek az Enola Gay – a II. világháborúban az atombombát Japánra ledobó híres-hírhedt repülőgép – javasolt kiállítása kérdésében. A vita következményei igen mélyek és hosszán hatóak voltak.
8. Az újságok az 1998. január 20-ával kezdődő héten Németországban és az Egyesült Államokban beszámoltak arról, hogy a kiállítás megnyitásakor Drezdában, a kiállítás helyszínén és környékén erőszakos megmozdulások voltak.

KONRÁD GYÖRGY

Nyomok, nemcsak füst és hamu

Láttunk képeket, emlékezünk jelenetekre, elmékedtünk róla, és mégsem értjük. Elképzelhetetlen, mert hihetetlen, mert nem lehet elhinni, hogy ezt a végtelen aljasságot különben normális, olykor bizonyára kedves fiatal emberek tették.

Ahhoz, hogy tegyék, tehessék, hogy tenni tudják, az kellett, hogy a foglyot darabnak lássák, hogy az emberszerű lényben ne lássák az embert. Ahhoz az elméjükben kellett történnie valami elváltozásnak, amit lelki vakságnak, süketnémaságnak is nevezhetnénk, aminek következtében a tettes semennyire sem tud azonosulni az áldozattal.

De mi magunk tudunk-e? Kevés kivételtől eltekintve nem vagyunk sem tettesek, sem áldozatok. Vérségi, ismeretségi vagy kulturális alapon talán ezekhez is, azokhoz is közünk van. Tudunk róluk. Tudatunk szereplői. Ott vannak elzavarhatatlanul egy belső színpadon. Jönnek.

*

De most pszichodrámai kísérletként legyünk együtt nemcsak tanúi, de szenvedő tárgyai is a könnyedén felidézhető képsornak.

Az ajtók kivágódnak, és fegyveresek tódulnak be ebbe a helyiségbe, elrendelik, hogy mindenki feküdjön a földre, aki emelgeti a fejét, abba beelőnek. És most, rendben, fegyelmetten, akinek a hátát éri a bot, feláll és kettesével sorakozva kimegy az épületből.

Őnök közül a bátrabbak méltatlankodnak, de miután néhány méltatlankodót lelőttek, teszik, amit önöknek parancsolnak, mert hátha megússzák, ha nem ellenkeznek. Önök többen vannak, de azoknál fegyver van. És mögöttük van a hirtelen megváltozott törvény, a nemzet első emberének a törvénye. A parancs minden időben parancs. Ettől a perctől fogva nem számít, hogy önök kicsodák, önök Häftlingek. Még ebben a ruhában,

Beszéd a Berlini Történelmi Múzeum holokauszt-kiállításának megnyitóján, 2002. január 16-án.

így, ahogy itt vannak, önök örök között vonulnak egy Berlin környéki kisváros utcáján, és némelyik járókelő csúfolja, leköpi önöket.

A többség nem teszi ezt, de olyan nincsen, aki az önök védelmére kelne. Talán mert nincs meggyőződve róla, hogy azt kellene tennie, s hogy amit lát, annak nem volna szabad megtörténnie.

Mert tudata trónusán a Faj szó ül, esetleg a Nemzet, de semmiképpen sem az Ember, és ahogy mondani szokták, annak elidegeníthetetlen méltósága. Félre-nevelt közösség.

Őnöknek módjukban áll beleképzelní magukat a további stációkba, mondjuk egy kapun átlépve egy kövezett udvaron kell áthaladniuk, ámde jobbról-balról ütök-verik-rúgják önöket, igen, válogatás nélkül, önöket mind egyformán meg kell alázniuk, puhára kell verniük, hogy már a barakkok közötti sugárirányú folyosón, amelyekre egy toronyból géppuskás őr figyel, engedelmesen menjenek munkára vagy kivégzésre, avagy társaik holttestének elégetésére.

Ismételtem, tökéletesen közömbös, hogy önök kik voltak. Életrajzuk, személyiségük jelentéktelen akcidencia. Eddig voltak valakik, mostantól nem azok. Senkik.

Ezt a gyorsított senkivé válást kellett különböző törvényisztelő európai állampolgároknak átélniük formálisan berlini iniciatívák nyomán. És ezt a folyamatot a meglévő ismeretek alapján mi mind el tudjuk képzelni, ha akarjuk. A tanuló ember tartozik magának azzal, hogy legkülönbözőbb tomait az empatikus képzelőerő gyakorlataival egésszítse ki.

Legyél Häftling! Legyél zsidó! Legyél cigány! Legyél homoszexuális! Legyél szellemi fogyatékos! Nemzetpedagógiai feladatnak tekintem – szerte Európában, de itt, a német fővárosban különösképp – annak az eseménynek a részletekben való elképzelését a gázkamra fulladógörccsége, amelyről ez a kiállítás szól.

Érthető, ha a mai szülők nem akarják elképzelni a saját gyerekeiket ezen az

úton a vasúti rámpától az égetőkemencéig. Miért is kínoznák magukat? De hiszen naponta végeznek fájdalmas, erőkoncentrációt igénylő gyakorlatokat a sporttól a békebeli gyászig.

Az együttérzés, és az együtt szenvedés, amire önöknek ritka jó szavuk van: Mitleid, olyan lelki képességek, amelyek gyakorlása nélkül nincsen erkölcsi intelligencia.

*

Most pedig kiránduljunk a tettesekbe. Érezniük kellett valami elégtételt: „Elvégeztük a munkánkat, ezeket is elintéztük, ezek sincsenek többé. Egészségünk-re!” Mivelhogy megtanulták: *Die Juden sind unser Unglück*, most már lehetnek boldogok. Vagy legalábbis elvárták tőlük, hogy azok legyenek.

Hölgyeim és uraim, nem az a különös, hogy Hitler mondta, amit mondott, hanem az, hogy józan emberek ezt az elmebajt a magukévá tették. Az egykori történet el-távolítása az önérzet védelméből ered. Nem akarjuk elhinni, hogy a mieink, a kö-zénk tartozók, a felmenőink, németek, magyarok, vagy bármely más európaiak illet cselekedtek. Sőt: nemcsak a magunk nemzeti közösségét óvjuk a kollektív tömeggyilkos szégyenbélyegétől, hanem az emberi fajt is ettől a gyanútól, mert nem lehet, hogy épelméjű, nem analfabéta emberek illet cselekedjenek! A tettes azt akarta hinni, hogy az áldozat nem ember, hanem alsóbbrendű, csupán emberszerű lény. Az áldozat azt akarta hinni, hogy a tettes nem ember, hanem csak lelketlen gyilkológép.

A gyilkosok nem voltak erendően ferdék, hanem csak elferdültek munka közben. Otthon apák, fiúk, testvérek, kollégák, szerelmesek, barátok voltak. Aztán elmentek szolgálatba, tették, amit kellett, és ittak egyet a jól végzett munka után. Sikerélményük volt, akár a mészárosnak, aki sok vágójószággal végzett aznap, vagy mint a vadásznak, aki szép sorban kiteríti a földön a zsákmányt.

*

Kezdetben volt az ige, a kirekesztés vágyának a megfogalmazása. És aztán jött a mesterség, az ölés művészete. Hogyan lehet minél kisebb ráfordítással minél több ellenséget elpusztítani.

A pozitív kollektívizmus másik arca a negatív kollektívizmus, közösség gyűlöi közösséget. A holokauszt volt a nacionalizmus legfelsőbb foka. Minél hisztérikusabb a kollektív dicsekvés, annál hiszté-

rikusabb a kollektív gyűlölködés egy másik közösség ellen. Nem vacakolni, egy füsttel elintézni mindet, nem részletezni a vádat személyenként, hanem eltüntetni az egész bandát, úgy, ahogy van.

Emlékszem egy vágóhídi mémök szavaira: „Innen a marhából – fel nem dolgozott állapotban – csak a bőgése tud ki-menni.” Ne legyenek nyomok, ne legyen emberi maradvány, csak füst és hamu, egyszóval semmi! Válgatok semmivé, nem is léteztetek sohasem. Mit akartak inkább eltüntetni? A zsidók ittélének, vagy a kiirtásuknak a nyomait? A végső megoldás nagy egésze sok lelkiismeretes aprómunkából állt össze. Ez is öngyilkos terrorizmus volt. Inkább mi is vesszünk, csak hogy ők pusztuljanak. A náci vezetők 1944-ben már tudták, hogy a háborút elvesztették, tehettek volna gesztusokat, abba hagyhatták volna a zsidóirtást, de ők rákapcsoltak. Akit még a vereség előtt el lehet pusztítani, azt pusztítsuk el! Ha a szövetségeseiket nem is lehet, akkor legalább azokat semmisítsük meg, akik mint megmentőiket várják őket. Többek között az én iskolatársaimat. Hogy a gyerekeknek sem irgalmaztak, sőt nekik a legkevésbé, nehogy színre lépjen egy újabb zsidó nemzedék, ez a perfekcionizmus teszi a holokausztot kivételessé a népirtások között.

*

Ezt a háborút a nemzetiszocialisták az európai zsidók ellen kéthamadrészt megnyerték. Az európai zsidók hatvannyolc százalékát megölték. Vannak olyan országok, amelyekben a megölték arányszáma ennél magasabb, és olyanok is vannak, ahol ez az arány lényegesen alacsonyabb. Sem az ölés, sem a meghalás nem volt végzetserű. Lehetett a parancsot túlteljesíteni, de lehetett valamit tenni is ellene, akadályozni, lassítani, időt nyerni.

Ebben a játszmában voltak bűnösök és szentek, gyilkosok és megmentők, és a kettő között mindenféle ember, akik a jó és a rossz között életük minden napján döntenek. Vajon nem tudták, hogy mi a jó és mi a rossz? Pedig alighanem olvasták a Tíz Parancsolatot és a Hegyi beszédet. Tiszteletet érdemel mindenki, és ezen belül ennek a kiállításnak az összes munkatársa, aki tett valamit azért, hogy ez a fekete lyuk az európai történelemben úgy-ahogy elképzelhetővé váljék a maga gyötrelmes valóságában. A tudás: védőoltás. A gyűlölet és a közöny: betegség. A szeretet és az empátia: egészség. Mindannyian választunk.

Kínzás-csendélet,
2001, diófa

A nyelve hegyén,
2001, diófa

Az iszákos emlékműve,
2001, diófa

Sohasem járhatunk egészen jól

Konrád Györggyel beszélget Várnai Pál

A most 70 éves regény- és esszéíró az egyetemen – ahonnan kizárták – irodalmat hallgatott. Gondozott orosz és francia irodalmi szövegeket, volt gyámügyi előadó, városszociológus, a nemzetközi Pen Club, jelenleg a Berlin-brandenburgi Művészeti Akadémia elnöke, számos hazai és nemzetközi díj kitüntetettje.

hasonló kulturális igények, hasonló civilizációs minta jellemezte a zsidó közép-polgárságot, amelyet nem neveznék asszimiláns polgárságnak. Legalább annyira asszimiláns volt a keresztény középosztály, mert idomult egy életformához, amit a technikai civilizáció hozott. A tanulási normák általánosak voltak. Asszimilálódtak a zsidók is, a keresztények is a polgárosodáshoz. Részt vettek az *embourgeoisement* folyamatában, és lehet, hogy a zsidók ebben valamivel gyorsabbak voltak.

– **Volt zsidó iskola Berettyóújfalun?**

– Volt, és éppen most került elő a levéltárból a fényképe.

– **Maga megmenekül, hazamegy, várja, hogy megjöjjenek a szülei, olvassa a hazatértek és eltűntek listáját. Ugyanakkor ott találja a hazatért munkaszolgálatosokat, akiknek a feleségük, a gyerekeik pusztultak el, s akkor helyettük ön, mások gyereke állít be. Nem éreztek ők emiatt valamilyen nehezteletést?**

– Kedves emberek voltak, nem éreztem semmilyen ellenségeséget velem. Inkább azt mondták, hogy „Te a többiek helyett élsz”. Ami, hogy is mondjam, pedagógiába fordította át a keserűséget.

– **Valamelyik esszéjében ír arról, vajon miként hagyhatták a zsidók, hogy minden ellenállás nélkül vigyék el őket.**

– A zsidóság lojális volt az akkori többséghez és a nemzetállamhoz, de talán nem lett volna ennyire jámbor, ha sejtette volna, hogy mi következik. Talán akkor a szökésre is több kísérletet tett volna. Mindenféle lehetőség megvolt erre, vagy legalábbis a fiatalok ki-szöktetésére. Izraelben találkoztam korbelleikkel, vagy nálam pár évvel idősebbekkel, akik ilyen-olyan csatormákon, Dél-Erdélyen, Jugoszlávián át, esetleg partizáncsoportokkal már akkor eljutottak Palesztinába. És máshova is, talán Nyugatra is többen tudtak volna emigrálni. A szökés is ellenállás. Kivenni az életünket azoknak a markából, akik azt el

– **Volt még megbélyegzett zsidó, osztályidegen polgár, és szilenciumra ítélt ellenzéki...**

– És kéziratcsempész.

– **Első regényével, az 1969-ben megjelent A látogatóval egyik napról a másikra híres lett, ezt követte a hetvenes évek második felében megjelent A városalapító című regénye, melyet sokévi csend követett. Szelényi Ivánnal közösen írott Az értelmiség útja az osztályhatalomig című könyvük miatt sok problémájuk volt a hatóságokkal. Következő regénye, A cinkos, már csak a nyolcvanas évek második felében jelenhetett meg. Később esszékötetek, majd újra regények következtek. Mindenekelőtt szeretném megkérdezni életünk legmeghatározóbb részéről, a gyerekkorról, a túlélésről, a felejtésről és az emlékezésről. Gyerekkoráról több könyvben megemlékeztek, de a 2001-ben megjelent Elutazás és hazatérés erről szól.**

– Ez a szerény terjedelmű könyv egy irodalmi önéletrajz első egysége. Egy év története, '44 májusától '45 májusáig, Rondóformának mondanám. A hazatérő

mindig valamivel többet tud, mint amikor elment. Akkor már tud valamit a felnőttek világáról, különösen, amikor a szülei nincsenek jelen. Az én szüleimet előbb vitte el a Gestapo és a csendőrség. Ennek köszönhetem az életemet. Ez tette lehetővé, hogy rokoni meghívásra a hatóság elengedjen engem, és Budapestre jöhessenek. Ez az utolsó pillanatban történt, mert másnap Berettyóújfalu egész zsidóságát gettósították, majd Auschwitzba küldték.

– **Sokat gondolkoztam azon, hogy mekkora biztonságot is ad egy gyermeknek, ha az anyjával, nagyanyjával deportálják, ami az én esetem is volt. Ez a körülmény még a félelmet is elviselhetővé teheti. Egy magányos gyerek kiszolgáltatottsága borzalmas lehet.**

– Ilyenkor feladattá válik az élet. Azt írom, hogy akkor lettem felnőtt. Egy gyerek akkor lesz felnőtt, amikor magára van utalva. Visszatérek az azelőtt eltelt 11 évre, tudniillik 11 éves koromban jöttünk el Berettyóújfaluról. Módos polgári családban nőttem fel. Budapesten és vidéken nagyjából hasonló háztartás,

akarják szorítani. Megszóktetni, kimenteni az utódainkat, erényes cselekedet. Tisztességes dolog, tisztességesebb, mint az engedelmisség.

– Persze nagy volt az információhiány.

– Valóban. Amikor zsidóságról beszélünk, tulajdonképpen hiba, mert annyifélék voltak. De hát ott volt a hitközség és annak a lapja. Ha a Zsidó Múzeumban megnézzük az 1944-es tavaszi példányokat, amelyek ki vannak állítva, engedelmisségre buzdítanak, és arra, hogy ha szófogadóak leszünk, akkor majd kíméletesebb és elnézőek lesznek hozzánk. Eichmannék érdeke volt, hogy ez a hiedelem terjedjen el a zsidók körében. Kisgyerekként talán egy kissé politikusabb voltam kortársaimnál, mindig hallgattam az angol rádiót apámmal. Képzéseimben tovább szőttem azt, amit ott hallottam. Elképzeltem különböző tankcsatákat Afrikában vagy a keleti fronton, imádkoztam, hogy ne a németek győzzenek. Ez a kis tudatosság valamelyest segített. És hát próbáltam megérteni, hogy mire is készülnek itt a felnőttek. De nem készültek semmire.

– A szüleit hova deportálták?

– Őket Ausztriába, mezőgazdasági munkára, meg úttakarításra Bécs belvárosába. Szép teljesítmény, hogy megmaradtak, mert vitték őket Mauthausen felé. Anyám biztatott egy kisebb csoportot, hogy ugorjanak be az erdőbe: tízegynéhányan ezt tették, és azok életben maradtak. Később ugyan elfogták őket, és egy nagy hadifogolytáborba kerültek.

Száműzetés, identitás, haza

– Két éve jelent meg egy hosszabb elemelkedése a Kritika című folyóiratban. Itt különösen a száműzött írók helyzetével foglalkozott. Ön ezt a saját tapasztalatából is ismeri, hisz élt külföldön, különböző körülmények között.

– Azon az egy nagy elrugaszkodáson kívül, hogy Berettyóújfaluból, egy mezővárosból eljöttünk a gettósítás előtt egy nappal Budapestre, ilyen nagy elmeneteleim nem voltak. Amikor elmentem, tanulmányutakra mentem, ösztöndíjjal. Ezek ahhoz elegendőek voltak, hogy találkozzam sok magyarral szerte a világban, és nem csak magyar emigránsokkal. Az emigránsok világa fantasztikus világ. New Yorktól Párizsig, San Francis-

cótól Berlinig megismertem ezt a sokféle kelet-európai emigráns világot. Kelet-Közép-Európáról való ismereteimet jó részt ezeken a nyugat-európai kóborlásokon szereztem meg. A Pen Club révén is van tapasztalatom a száműzött, emigráns írók helyzetéről, de ebben az esszében nemcsak írókról van szó, hanem az emigráns lelkiállapotról, arról, hogy sose járhatunk egészen jól. Azért elmondhatom, hogy az osztálytársaimnak a fele elment 1956-ban, és amikor megtartottuk az ötvenedik érettségi találkozót, mindenki ott volt, aki élt. Kevesen haltak meg. És hát, akik elmentek, mintha egy kicsit jobb fizikai és lelkiállapotban lettek volna, mint azok, akik itt maradtak. Gazdaságilag is, persze.

– Egy szellemi, egy humán érdeklődésű ember nyilván nehezebben talál magára az emigrációban, mint egy mérnök vagy egy orvos.

– Igen, de már egy társadalomtudós számára nem olyan rossz a nagyvilág. Talán az érzékelhető problémáktól való kihívottság miatt, az emigráns az egész civilizációt egy egységnek érzi.

– Itt borzasztóan kelet-közép-európai az ember, nagyobbak tűnik a bezárt-ság.

– Ezt próbáltam korrigálni valahogy, de nem sikerülhetett igazán, mert az a természetesség, ahogy az emberek mozognak a világban, 56 éves koromig nem volt meg.

– Nemrég olvastam Raphael Patai könyvét Budapestről, arról a Budapestről, amelyért fiatal korában rajongott. És amikor pár évi külföldi tartózkodás után visszajött, Jeruzsálemből, a harmincas évek elején, akkor Budapestet már nem ugyanannak, kissé provinciálisnak találta. „Kisebbséget a Gellért-hegy” – ahogy, azt hiszem, Déry írta –, ahol a legtöbben csak egy nyelven beszélnek, ahol a zsidók félnek vállalni identitásukat.

– Most van egy sajátos nézőszögem. Elég sokat jövök-megyek, ingázom Budapest és Berlin között, s ez valahogy tetszetősebbé teszi ezt a várost, mert már Berlin is elnyerte a maga banalitását. Persze, egy vidéki gyereknek Budapest hallatlan élmény volt. Lehet, hogy azért nem mentem el innen, mert már ez is nagy út volt, idáig. Az emigrációra visszatérve, az ember azért megy el, mert valamilyen veszteséget, ami otthon érheti, el akar kerülni. S közben másfajta veszteségeket teremt magának. Törődünk hát bele abba, hogy igazán jól

jámi nem lehet, hacsak egy olyan filozófiát nem alakítunk ki magunkban, hogy azzal jártunk jól, amink van. Ez afféle panglossi filozófia.

– „A kívülállást nem lehet elveszíteni, ez a lényegünk.” „A zsidók századok óta jogokkal felruházott vendégek.” Írja a Láthatatlan hang című, zsidó témájú esszékötetében. Valóban, a rendszerváltás után megint olyan hangok hallatszottak, amelyeket jobban szeretünk volna nem hallani. Gondolom, ezek a hangok inspirálták néhány olyan írását, amelyekben felveti a kérdést, hogy meddig jó itt élni a zsidóknak, kívánja-e a környezet, hogy itt maradjanak.

– Abban biztos voltam, hogy a zsidók helyzete itt így is, úgy is problematikus. Kérdéssé lett a létük azért, mert zsidók, és azért, mert polgárok voltak. Ezután következik a kommunista zsidók kísérlete, önmagukat integrálva tudni, egynek a többi közt, de hát ez egy rétegnek megfelelő volt, más réteg számára lehetetlen. Hogy érzékletesebben mondjam, Berettyóújfaluból egy kisebbség ezt az utat követte, a többség elment Izraelbe, egy harmadik rész pedig Budapesten próbált értelmiségiként, polgári szakmában elhelyezkedni, létezni, túlélni. A fővonal tehát nem a kommunizmus választása volt. Legalábbis statisztikailag nem. A zsidók diaszpórában élnek szerteszét a világban, és semmilyen jel nem mutat arra, hogy összehúzódnának Izraelbe. Ez a két pólus létezik, két állandó hívás, és ki így, ki úgy válaszol rá. Az izraeliek is kirajzanak a világba, máshova mennek élni, dolgozni. Úgy látszik, a zsidók jól bírják a létet mások között, és ez bizonyára problematikus. Valószínűleg nem olyan nagyon szeretnek mindig zsidók között lenni. És hozzászókhattak a kívülálláshoz, ami az életet a nem zsidók között lehetségesebbnek tünteti fel. **Ámos Ozzal** egyszer arról beszélgettem, hogy szeretné-e, ha minden zsidó összejönne Izraelben. S azt mondta, hogy igen, legyenek mind itt. Elférek, hiszen Belgium is milyen sűrűn lakott. De én ezt valahogy mégiscsak olyan dialektikátlan álláspontnak tartom. Nekem általában tetszik az ingamozgás, hogy a zsidók legyenek valahol sokan, de legyenek szerte a világon is. Minden Izraelben élőknek jólesne, ha a többiek is ott volnának. Amikor Izraelben magyar zsidókkal találkoztam, családottságuk, hogy nem élek ott, lelkifurdalást is okozott. Ugyanakkor olyan emberek, mint például **Tommi Lapid**, az ismert izraeli politikus, aki 1944-ben mellettem

lakott a Pozsonyi úton, megérti, hogy én miért élek itt. Lehet, hogy én magam sem értem olyan nagyon, miért vagyok itt, bár engem aránylag kevés barátság-talan gesztus ért.

– Ön jól ismeri Berlint. Hallott-e egyáltalán olyasmit, hogy ott valaki zsidózna?

– Nem tapasztalom ezt. Ha mégis, akkor az interneten, az újnáci szerveződésekben, s azok is inkább Németország keleti felében vannak jelen. Azt már inkább érzékelem, hogy sokan ellenzik Izrael palesztinpolitikáját, démonizálják **Saront**. Ez egy kicsit kellemetlenebbé teszi most a légkört, mert ha Izrael, Saron és a zsidóság tehet a világ aktuális problémáiról, akkor...

– ...akkor semmi új nincs a nap alatt.

– S akkor az a mondás, hogy „Die Juden sind unsere Unglück”, új fényt kap. Ugyanakkor azt mondanám, hogy a mai Németország hajlik a demokráciára. És mivelhogy nem hátrihatta át a holokauszt terhet egy másik népre, államra, kénytelen valahogy viselni, bár ki örül annak, hogy hordozni kénytelen nagyszülei erkölcsi poggyászát. Németnek lenni nem olyan nagyon könnyű, azzal a múlttal megküzdeni. Mindig felvetődik a kérdés, hogy ők egy követő nemzet, vagy van-e egy saját út. A saját útra már néhányszor ráfizettek, de a követő nemzet modellje sem tetszik. Egy kis nemzetnek nincs sok választási lehetősége, de egy ilyen fél-nagy nemzet kénytelen választani.

– Felteszem, hogy nemcsak a zsidóknak, de a németeknek is van identitás-problémája.

– Valóban. Például valaki megkérdi: „Ez a szekrény honnan van?” És a szekrény mögött ott az egész történelem.

Antipolitikus a demokráciában

– Önmagát a diktatúra idején „antipolitikus disszidensként” aposztrofálta. Beszél még „antipolitikai tartásról” is. Könyve is viseli e címet. Ha jól emlékszem, ez valamiféle harmadik út volt, egyfajta távolságtartás. Hogy állunk most ezzel?

– Igazában akkor antipolitikus az ember, amikor a többségetől eltérő álláspontot képvisel, érdeklí a politikai világ maga körül, de nem tud beilleszkedni a politikai kifejezőmódok egyik vagy másik típusába. Az antipolitikának leginkább akkor van értelme, amikor a poli-

tika betölti az életet, amikor a politika túlságosan sokat határoz meg a privát szférából, amikor benyomul ajtón és ablakon.

– Most ez nincs így?

– A választás környékén volt egy ilyen állapot, de az antipolitikai attitűdöt kiváló helyzet mégiscsak az, amikor nem két különböző politikai irány nyomul be, hanem csak egy. Én ezt a könyvemet 1982-ben írtam, a lengyel Szolidaritás aktív szerepe után, egy vereségi állapotban, amikor a politika lehetősége, a szükségállapottal, lehetetlenné vált. Akkor mint tevékenységre, csak ezekre a baráti hálózatokra gondolhatott az ember, ami nem volt betiltva. Ez volt az az idő, amikor a privát szférába húzódtott át a politika a hivatalos politika csatornáiból. Tehát lakásokon tartottak egyetemi előadásokat. Akkoriban járt itt **Hans Magnus Enzesberger**, az író. Sok estét töltöttünk együtt, és mondtuk neki: „itt is buli, ott is buli”. Mentünk, vágni lehetett a füstöt. Ez neki érdekes volt, sok emberrel lehetett beszélgetni. Azok más partik voltak, mint a maiak.

– Én inkább hallomásból ismerem ezt a szubkultúrát. Nagyon izgalmas lehetett pl. Halászház lakásszínháza. Ahogy sokaknak van Kádár-nosztalgijuk, gondolom, másoknak lehet ellen-Kádár-nosztalgijuk

– Az én lakásban is tartottak előadást. Olyan kevéssel lehetett valami heroikus látszatot kelteni. Például bezárták a Kárpátia vendéglőt egy időre, és **Szentjóbó Tamás** barátunk megkérdezte, hogy miért zárják be, nincs is olyan rossz állapotban. Maguk miatt, mondták mérgesen a pincérek. Vagy kijöttek a barátaink meglátogatni bennünket Csobánkán, és a ház előtti ösvényen ott állt két nagy, fekete autó. Benne ültek, miközben mi ott heverésztünk, és ez a szimbíózis valami jelentőséget adott nekünk. Azt gondolhattuk, hogy ez egy játszma.

– Sok szó esik manapság a múltfeltárás, a múlttal való szembenézés súlyos kérdéséről. A cinkos című regénye egy nyugtalan kelet-európai intellektuel élet-útját rajzolja meg. A főhős végigélte a legkülönbözőbb szélsőségeket: volt ellenálló, hadifogoly, ávós, kommunisták foglya, disszidens. Nácik-kommunisták, nyilasok-ávósok. Ön azt írja: „Államvédelmivé lett zsidó munkaszolgálatosok elvadultak, patológiusan viselkedtek, de arról nem tudok, hogy módszeresen gyerekeket, öregeket irtottak volna.”

Nem gondolja, amennyiben a „Terror Háza” úgy nevezték volna el, hogy „a kommunizmus áldozatainak múzeuma”, jobban megfelelt volna annak, amire a politika használja.

– Az Andrassy út 60-ban többen halltak meg a nyilasok, mint a kommunisták, az ávó kezétől. 1944-ben a nyilasok fészke volt, a Hűség Háza. Akit oda egyszer bevitték, az onnan nem nagyon jött ki élve. Úgyhogy, ha már abban a házban van a dolog, ennek a történetnek is erőteljesebben kellene ott megjelennie. És mert nem így van, ezt méltatlanságnak és frivol politikai álláspontnak tartom.

– Amikor a berlini holokauszt-élmű készült, akkor éppen az ügyben ön is hallatta a szavát, részt vett az ezzel kapcsolatos vitában.

– A vitában igen, a döntésben nem. Ez még berlini éveimnek az elején volt, kíváncsiak voltak a benyújtott pályázati tervekkel kapcsolatos véleményemre. Elvittek a berlini építésügyi minisztériumba, ott voltak a modellek, és különösen a későbbi nyertes terve valamiféle ellenérzést váltott ki belőlem. Úgy éreztem, hogy ez nem felel meg a címnek: „Emlékmű Európa meggyilkolt zsidóinak.” Ez inkább a koncentrációs táborok emlékművének felelt meg, a formák itt inkább barakkokra emlékeztettek. Különben is, amikor egy futballpálya nagyságú területet adnak egy ötlet sokszoros megismétlésére, az olyan, mintha az visszaélne a meggyilkolt zsidók képzetével.

– Már beszéltünk arról, hogy a németeknek könnyebb lehetett szembenézni a múltjukkal, mivel a világ őket tartotta bűnösnek. Mennyire tudatosodik ez ma, mondjuk, az iskolásokban, hogy mi is történt valójában?

– Nem tudom. Ismereteik valószínűleg felületesek. Olvastak róla valamicskét, meg vannak filmek. Volt egy bizonyos német ellenreakció is, hogy elég legyen a holokausztiparból, de hát nem nagyon értik ezt, mert nem ismernek zsidókat. Nem egy megélt tudás ez. S amikor mutatják a hullahalmokat, az nem biztos, hogy egy empatikus magatartást hív elő, inkább borzadályt. Úgy gondolom, hogy a zsidóknak mint életközösségnek a megismerése, mint mások között élő embereknek az ismerete, van annyira fontos, mint az áldozatok megismerése. Ne mindig az jusson az emberek eszébe a zsidókról, hogy ezek azok, akiket meggyilkoltak.

A „beépülő” értelmiségi, és a rendszerváltás vesztesei

– *Hadd térjek át az értelmiség szerepére. Szelényi Ivánnal közösen írt könyve, Az értelmiség útja az osztályhatalomig, nagy port vert fel, s egyben botrányt is okozott.*

– A politikai osztály értelmiségéről, a káderekről, technokrátákról beszéltünk, akik tudásuknál fogva vannak ott. A marginális pedig az, amelyik kritikus, kilóg és elveszti azt a pozícióját. Azt mondtuk, hogy ez a szakértelmiség fog győzni, és ez be is következett. Ennek a szakértelmiségnek nem csekély része azóta jelentős tőkéhez jutott, vagy menedzser lett. A rendszerváltás vesztesei

– *„Nem lenne izléses, ha én most olyan lépésekért, amelyekért a politikai barátaim is felelősek, míg az elfogadható határon belül vannak, bírálatommal a nyilvánosság felé fordulnék” – írta az MSZP-SZDSZ korábbi koalíciója idején. Hol van ez a határ?*

– Az az igazság, hogy kevésbé vagyok ma érzékeny a magyar belpolitika ilyen vagy olyan változásaira, intézkedéseire, és szkeptikusabb is vagyok. De ahogy az SZDSZ négy miniszterét nézem, nem rosszak. Egyik-másikukat különösképpen becsülöm. Egyikük sem követett el olyasmit, amiért ellenük az emberi jogok védelmében fel kellene emelni a szavamat. S annak is örülök, hogy nem kell annyira odafigyelni a politikára. Akkor is el tudom tölteni az időmet, ha nem kell odafigyelnem a kormányra.

vajon kéri-e a felhatalmazást? Gondolom, ezt a jugoszláviai háború idején írta, amikor, pacifista álláspontja okán, többekkel nagy vitái voltak. Mit gondol ma akkori kijelentéséről?

– Úgy látom, hogy a világ most két tézis között őrlik. Az egyik az, hogy meg kell szabadulni Szaddám Huszein diktatúrájától, a másik az, hogy ez túl sok emberáldozattal járna. Nem tudom megítélni, hogy túl nagy lenne-e az ár, amelyet a biztonságért fizetni kellene. Jugoszláviában más volt a helyzet. Én 1997-ben jelen voltam Belgrádban egy óriási tüntetésen, ahol senkit nem bántott a jelen lévő számos rendőr. Az egész civilizált módon történt, és láthatólag egy városi polgárság akart megszabadulni egy rezsimtől. Nem tudom megítélni, hogy a bombázás megrövidítette-

viszont azok, akiknek nem voltak meg a képességeik az átálláshoz.

– *Nem gondolja, hogy csökkent az értelmiség presztíze? Egy regény megjelenése például jelentős esemény is lehetett a Kádár-rendszerben. Egy történész nemrég nyilatkozta, hogy Magyarországon nem lesz történészvita a holokausztról, mert a szakma biztosan pártok szerint oszlana meg.*

– Ahogyan a Kádár-rendszer autoriter rezsim volt, itt azóta is valamennyi kormányfőnek volt autoriter tendenciája. Ez erőteljesen megkezdődött Antallal, Horn is hajlott erre, és Orbán még inkább. Ezek a hajlamok valószínűleg benne vannak a magyar politikai viselkedésben, ahol a cél az ellenfél megsemmisítése. Az irodalom azért volt fontos a Kádár-rendszerben, mert ha odaültették az írókat a dísztribünre, akkor mondhatták, hogy az értelmiség bennünket támogat. Akkor nem a szavazócédula számított, hanem a nyilatkozat, a gesztus volt a fontos.

– *A várossal kapcsolatban kérdezném, mint hajdani városszociológust. Azelőtt utalt arra, hogy Berlin is banalizálódott. Azért, mert adminisztrációs központtá vált?*

– Berlin egy érdekes, jó város. Banalizáltak benne a jelenlévő emberi viselkedések, a gondolatok, az emberek megfelelnek a szerepüknek. 1989 előtt például Budapesten az emberek nem feleltek meg a szerepüknek, más volt a magatartásuk, mint ami megfelelt volna az állásuknak. De hát, ha normális egy város, akkor egy kicsit unalmasabb is kell, hogy változzon. A világon minden városnak megvan a maga provincialitása. Mindnek megvannak a maguk kicsinyes problémái, többnyire pénzről van szó.

– *A városszalapító című regénye ezek szerint utópia volt?*

– Igen. A város mint metafora, a város mint a legsűrűbb emberi kreáció, együttléte.

– *Egyszer azt írta: „Semmilyen politikai nincs felhatalmazva arra, hogy háború és béke kérdésében döntsön.” De*

e vagy meghosszabbította-e a rezsim utóéletét. Én úgy látom, hogy meghosszabbította, és elvette az emberek kedvét attól, hogy magukénak érezzék a demokráciát. Ezt most valamilyen módon a NATO kreatúrájaként kell, hogy átéljék. Irakban más a helyzet, ott semmilyen belső erózió vagy ellenzék nincs abban a helyzetben, hogy rezsimműködést érjen el. S van egy jelentős elnyomott többsége, amely örülne egy ilyen változásnak. Mindenesetre örülök, hogy nem vagyok államelnök vagy vezérőrnagy, mert biztos, hogy nagyok lesznek a veszteségek.

– *Min dolgozik most?*

– Irodalmi önéletrajzom második részén, amely az idei Könyvhéten fog megjelenni.

*

(Konrád György újabb műveiről következő számunkban olvashatnak két tanulmányt.)

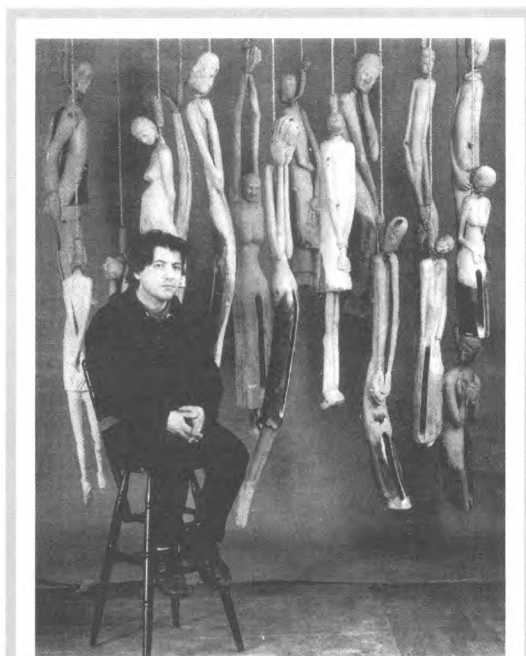
A sorsvetés szobrai

Böröcz András kiállítása a Zsidó Múzeumban

A „sorsvetés” jelentésű „pur” szótól származtatja a Biblia az ünnep elnevezését, mintegy kifejezve a mögötte levő történet egyik alapélményét: a bizonytalanságot, a véletlent, a sors forgandóságát és változékonyágát. Mintha a nagy kockajátékos szeszélyes dobásai nyomán váltogatná egymást a gyász és az öröm, kétségbeesés és megdicsőülés, pusztulás és kegyelem. Nem felejthetjük: a felzabadult, farsangi elemekben gazdag örömműve mögött végül is egy egész nép totális elpusztításának egy nehezen kiszámítható fordulat révén, az utolsó pillanatban megakadályozott szándéka húzódik meg. Ezzel kapcsolatban nem tekinthetünk el a XX. századi történelem bizonyos áthallásaitól, aligha tekinthető véletlennek, hogy az ünnep rituáléja Hámán mellett egy másik szöveget szintén H-val kezdődő, csak éppen hatbetűs nevének elnémitásával bővült helyenként. S persze ott van mögötte a bosszú, a tállóelv ma már csak történelmi összefüggésekben értékelhető kegyetlen valósága.

Ezt a vérből-hamuból-szöröcsuhából, illetve bíborköpenyekből, aranyjogorból, drága kenetektől gyűrt történeti, de nagyon is evilági egyveleget idézik meg **Böröcz András** szobrai. Méghozzá a történet elszennvedő, a slemilek, a transzcendens vonatkozásokat legfeljebb időlegesen-korlátozottan átélők, de teljes mélységükben átszenvedők szempontjából. A „megalázottak és megszorítottak” látószöge ez, a stett névtelen kismembereié, akik – ne felejtjük – teljes életet élnek mindaddig, míg horizontjuk enged.

E szűkösségében is tágas világ ábrázolásához hatékony fegyverzet szükségeltetik. Faragott képeket kell alkotni, szelíd távolságtartással megidézni a gonoszt, a szenvedést, a gondtalan vidámságot. A többi elemző is így tett, én sem kerülhetem meg, hogy ne utaljak itt a művész joggal elhíresült, ma a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött *Akaszttottak* című szoborcsoportjára, hiszen most a formai, ikonográfiai analógiákon túl a műcsinálás alapelve is közösnek látszik. Máskor, a művészi alko-

Böröcz András és az Akaszttottak

tásra utaló (ceruza), az élet egyszerre transzcendens és nagyon is evilági karakterére hajazó (kenyér, tojás), a gyógyítás eszköztárába tartozó (spatula) tárgykból készít szobrokat, ezúttal viszont a finomra csiszolt, gondosan megmunkált szobrokból alkot tárgyakat. Annál dobok, e helyt pedig kereplők, zajgépek, finoman csengő hangokat kiadó türeleművek. Amott egy, az emberi törvényekre s örületekre hajazó, azt szelíd, kegyetlen iróniával modellező, csak éppen dinnyéből, gyufából, s a fent említettekkel felépülő világ, emitt a gondosan megmunkált, barnásvörösre pácolt fából készült alkalmi játékok, kínzóeszközök, kvázi-rituális relikviák.

Kezdjük először a formával! Megnyúlt, a romantika és a kora gótika székesegyházai kapuzatának béléteiből kiszabadult alakok, arcukon a megváltás bizonyosságába vetett hit helyett némileg közömbös, szomorkás félmosoly, feszültségekkel teljes nyugalomuk önkéntelenül felidézti a német expresszionista szobrászat korai (**Barlach**) s némileg későbbi (**Mataré**) fejleményeit. Eme légiesség vé-

konnyított ábrázolásmód azonban a népi-népies-amatőr fafaragások bumfordi realizmusával ötvöződik, a Janus-arcú művész a romantika kék virágát kergető, átszellemült, sápkóros alkotójának s a bicepszen tetoválást hordó, fúró-faragó s fejét örökké új faksznikon törő ezermesterek fantasztikus kevercsét hozza létre.

Ugyanilyen sokféle elemből álló, de szuverén vegyület e szobrok ikonográfiá-

ja is. Bevallottan hatottak rájuk a témát feldolgozó zsidó kódexek, de ott érezni mögöttük **Callot** kegyetlen háborús riportjait, **Leonardo** ezernyi csigasorral s áttétellel dúsírtott, egyszerre mennyei s pokoli szerkezeteit csakúgy, amint hogy ördögös falusi asztalosunk stíkljeit is. A házilag készített gyerekjátékok ötletessége vegyül a gondosan tervezett mechanika szigorúságával. Ha megforgatjuk, mozgásba hozzuk e finoman csapolt, pontosan illesztett szerkezeteket, a fabakancsok fájdalmasan suta monoton kopogásán (s innen sem hessegethetőek némely asszociációk bizonyos modern kori táborokról) s a kínpadra húzott figura kezét koptató fogaskerekek recsegésén túl e

furfangos eszközök gyakran bábuk módjára előrebukó, összecsuculó emberkéket hoznak működésbe. Úgy játszik velük a szobor, akarom mondani a sors, mint ahogy a blazirt nyugalommal pingpongmeccset rendező Hámán teszi alantásával, mint ahogy a történelem forgandósága dobálja kétségbeesés és remény között az Eszter könyvének névtelen közszereplőit.

Ám minden keserű végkicsengésű olvasat mellett e műveknek határozott apotropaikus, bajelhárító szerepük is van. Ha szimbolikusan, ha rövid pillanatokra is, de eltörlik a rémet, zajba fullasztják nevét. Tudjuk, ez önmagában nem elég. Egy másik magyar szobrász, **Jakovits József** egyik interjújában azon dühöngött, hogy szobraival nem sikerült elérni, „hogy a jók üdvözljenek, a gonoszok pedig megdögöljenek”, és szürrealista harcosai a sztálinizmus inváziójától sem védtek meg. Ám mégis joggal hitt művei erejében, abban, hogy azok, akár csak Böröcz András Purim-szobrai, ha át-tételesen, de képesek a varázslatra.

Patakí Gábor